

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РЯБЧЕНКО КАТЕРИНА СЕРГІЇВНА

УДК 343.140.02; 343.121.5

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ**

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **К. С. Рябченко**

Науковий керівник **Омельченко Олександр Євгенійович,**

кандидат юридичних наук, доцент

Київ–2021

АНОТАЦІЯ

Рябченко К. С. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним дослідженням питань визначення та регулювання обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. На підставі здійсненого дослідження констатовано недостатність доктринального опрацювання аналізованого питання. Визначено методологічні засади дослідження предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Розглянуто історичні передумови та джерела обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх у кримінальному процесі України. Проаналізовано міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Доведено, що предмет доказування виражається через певний порядок досудового розслідування та особливості обставин, що підлягають доказуванню у всіх провадженнях, де підозрюваний (обвинувачений) є неповнолітньою особою. Загальність є не цілковитою, оскільки відповідні положення застосовуються лише до певного виду кримінальних проваджень, а не до індивідуального випадку вчинення кримінального правопорушення.

Аргументовано, що до особливостей предмета доказування у провадженнях щодо неповнолітнього відносяться ознаки, що обумовлені неповноліттям особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Ознаки закріплені як у кримінальному так й у кримінально процесуальному законодавстві, що вказує в першу чергу не на спеціальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а на його особливість.

Визначено, що до переліку інших соціально-психологічних рис особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру слідчий, дізнавач, прокурор, суддя в залежності від обставин провадження та інформації про неповнолітнього збирають характеризуючи відомості особи неповнолітнього. До переліку соціально-психологічних рис особи відносяться: темперамент, рівень загального розвитку, інтереси, ціннісні орієнтири неповнолітнього, які впливають на прийняття рішення суддею щодо призначення міри покарання чи заходу виховного характеру.

Науково доведено, що в основі поняття меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, разом із предметом доказування є норми матеріального, процесуального закону та конкретні обставини. Визначення меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх полягає: у повноті встановлення обставин події, що свідчить про цілеспрямоване з'ясування реальної дійсності у кримінальному провадженні; правильної кваліфікації кримінального правопорушення, що передбачає об'єктивне визначення винуватості особи; індивідуалізації, законності, обґрунтованості та вмотивованості покарання.

Обґрунтовано, що збирання та перевірка доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій щодо неповнолітніх вимагає особливого підходу з урахуванням вразливого стану, соціальної незрілості та ризику порушення прав і свобод неповнолітніх. Під час розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх, або за їх участю, актуалізується необхідність закріплення наявних, а також отримання нових доказів шляхом проведення: допитів, обшуків, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, судової експертизи та інших слідчих (розшукових) дій.

Визнано перспективною практику використання під час допиту неповнолітнього «зелених кімнат», оскільки навколишня обстановка для підлітка під час проведення процесуальних дій має надзвичайно важливе значення та сприяє налагодженню контакту з дитиною.

Доведено, що кримінальними процесуальними гарантіями неповнолітнього підозрюваного та його захисника, під час проведення НСРД на досудовому розслідуванні є: надання права звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД; законодавчого визначення обов'язку слідчого судді відібрання у вказаних осіб - ініціаторів проведення НСРД - розписки про нерозголошення факту їх проведення; регламентація у КПК України обов'язку слідчого судді щодо прийняття рішення про ознайомлення ініціаторів з результатами відповідних НСРД.

З урахуванням отриманих висновків, визначено, що сторона захисту, у тому числі неповнолітній, окрім способів збирання доказів, визначених ч. 2 ст. 93 КПК України, згідно норм кримінального процесуального закону мають можливість їх одержання на території іноземної держави внаслідок здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Визначено межі активності сторін кримінального провадження під час вирішення питання про обрання щодо неповнолітнього підозрюваного відповідного запобіжного заходу. Окреслено окремі процедурні питання оперування доказами в ході досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у разі укладення угоди про примирення та угоди про визнання винуватості.

Ключові слова: доказування у кримінальному провадженні, предмет доказування, межі доказування; способи доказування; неповнолітній; міжнародні стандарти.

SUMMARY

Ryabchenko K. S. The subject of evidence in criminal proceedings against a minor. – Qualifying scientific work as the manuscript.

The dissertation on PhD degree on specialty 081 «Law». – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation is a comprehensive study of the definition and regulation of circumstances to be established in criminal proceedings against minors. On the basis

of the carried-out research the imperfection of a condition of doctrinal processing of the analyzed question is established. Methodological bases of research of a subject of proof in criminal proceedings concerning the minor are defined. The historical preconditions and sources of circumstances to be established in criminal proceedings against minors in the criminal process of Ukraine are considered. International standards for criminal proceedings against a minor are summarized.

It is proved that the generality of the subject of evidence is expressed through a certain order of pre-trial investigation and the peculiarities of the circumstances to be proved in all proceedings where the suspect (accused) is a minor. The generality is not complete, as the relevant provisions apply only to a certain type of criminal proceedings and not to an individual case of a criminal offense.

It is argued that the peculiarities of the subject of proof in proceedings against a minor include the signs caused by the minor of the person who committed a socially dangerous act. The features are enshrined in both criminal and criminal procedure legislation, which indicates, first of all, not a special subject of evidence in criminal proceedings against minors, but its peculiarity.

It is determined that the list of other socio-psychological traits of a person that must be taken into account when individualizing responsibility or choosing an educational measure, investigator, coroner, prosecutor, judge, depending on the circumstances of the proceedings and information about the juvenile collect characterizing information of the juvenile. The list of socio-psychological traits of a person includes: temperament, level of general development, interests, values of the juvenile, which directly influence the decision of the judge to impose a measure of punishment or educational measure.

It has been scientifically proven that the concept of the limits of evidence in criminal proceedings against minors, together with the subject of evidence are based on the rules of substantive, procedural law and specific circumstances. Clarification of the limits of evidence in criminal proceedings against minors is: the completeness of the circumstances of the event, which indicates the purposeful achievement of reality in criminal proceedings; correct qualification of a criminal offense, which

involves an objective determination of the guilt of the person; individualization, legality, validity and motivation of punishment.

It is substantiated that the collection and verification of evidence by conducting investigative (search) actions by authorized participants in criminal proceedings against minors requires a special approach, taking into account the vulnerable state, social immaturity and the risk of violation of the rights and freedoms of minors. During the investigation of criminal offenses against minors, or with their participation, the need to consolidate existing and obtain new evidence by conducting: interrogations, searches, identification, investigative experiment, forensic examination and other investigative (investigative) actions.

The practice of introducing "green rooms" during the interrogation of a minor is recognized as promising, as the environment of the adolescent during the relevant procedural actions is extremely important for establishing contact with the child.

It is proved that the criminal procedural guarantees of a juvenile suspect and his defense counsel during the pre-trial investigation are: granting the right to apply to the investigating judge with a request to conduct the NSDC; legislative definition of the duty of the investigating judge to select from the specified persons the initiators of the NSDS - receipts for non-disclosure of the fact of their holding; regulation in the CPC of Ukraine of the duty of the investigating judge to make a decision on acquainting the initiators with the results of the relevant NSDCs.

Taking into account the findings, it is determined that the defense, including a minor, in addition to the methods of gathering evidence specified in Part 2 of Art. 93 of the CPC of Ukraine, according to the rules of criminal procedure have the possibility of obtaining them on the territory of a foreign state as a result of international cooperation during criminal proceedings. The limits of activity of the parties to the criminal proceedings during the decision on the election of a relevant precautionary measure against a minor suspect have been determined. Certain procedural issues of handling evidence in the course of pre-trial investigation in criminal proceedings against minors in the case of concluding a conciliation agreement and a plea agreement are outlined.

Key words: evidence in criminal proceedings, subject of proof, limits of proof; methods of proof; minor; international standards.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Цуцкірідзе К. Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Visegrad journal on human rights*. 2020. № 1. Volume 3. P. 199–124. Slovakia.
2. Рябченко К. С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 209–215.
3. Рябченко К. С. Процесуальні особливості провадження слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 3. С. 188–193.
4. Рябченко К. С. Особливості доказування під час застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 3. С. 111–115.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Цуцкірідзе К. С. Межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасний вимір держави і права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 трав. 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 134–137.
6. Рябченко К. С. Історико-правовий аналіз розвитку кримінального процесуального законодавства про предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 верес. 2020 р.)*. Київ: Наук.-досл. ін-т публіч. права, 2020. С. 60–63.
7. Рябченко К. С. Використання негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у XXI сторіччі: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17–18 лют. 2021 р.)*. Київ: Наук.-досл. ін-т публіч. права, 2021. С. 40–43.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	11
ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	21
1.1 Історія становлення та розвитку кримінального процесуального законодавства про предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.....	21
1.2 Методологічні засади дослідження.....	36
1.3 Міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього в українському кримінальному процесі	45
Висновки до розділу 1	56
РОЗДІЛ 2. ЕЛЕМЕНТИ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	60
2.1 Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.....	60
2.2 Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.....	79
2.3 Межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх....	100
Висновки до розділу 2	111
РОЗДІЛ 3. СПОСОБИ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	115
3.1 Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення слідчих (розшукових) дій	115
3.2 Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій.....	144

3.3 Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення інших процесуальних дій	160
Висновки до розділу 3	178
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТКИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

КК – Кримінальний кодекс України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

НСРД – негласні слідчі (розшукові) дії

п. – пункт

ч. – частина

ст. – стаття

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Згідно із ч. 2 ст. 3 Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Надзвичайно важливою ця відповідальність є під час здійснення кримінального провадження, спрямованого на встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення. Під час доказування існує ризик порушення конституційних прав і свобод громадян, для уникнення якого в КПК України передбачено систему процесуальних норм, які регулюють діяльність сторін та інших учасників кримінального провадження щодо збирання, перевірки й оцінки доказів. Зазначену діяльність здійснюють під час проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій відповідно до процесуальної форми кримінального провадження, щоб дістати належні й допустимі докази та використовувати отримані фактичні дані під час доказування і виконання завдань кримінального провадження.

Із середини XIX століття науковці та практики почали приділяти значну увагу унормуванню питання встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, зокрема особливостям предмету доказування щодо неповнолітніх (ст.ст. 91, 485 КПК України).

Важливе значення у встановленні обставин, які підлягають доказуванню щодо неповнолітніх має необхідність з'ясування у кожному кримінальному провадженні його визначальних елементів, зумовлених специфікою таких проваджень. Саме від того, наскільки якісно буде здійснено процесуальну діяльність слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду, наскільки повно буде зібрано й оцінено докази та їх процесуальні джерела, що підтверджують чи спростовують зазначені обставини, залежить досягнення мети кримінального провадження.

Питання, що стосувалися предмета доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, досліджували Ю. П. Аленін, Ю. В. Баулін,

В. Д. Бринцев, О. Х. Галімов, Н. І. Гуковська, В. В. Долежан, А. Я. Дубинський, В. С. Зеленецький, Л. Л. Каневський, В. П. Кашепов, М. І. Копет, О. О. Кочура, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, Є. Д. Лук'янчиков, Г. М. Міньковський, Г. М. Омеляненко, В. Т. Очередін, Д. П. Письменний, В. Я. Рибальська, В. В. Романюк, Н. Ш. Сафін, В. В. Сташис, В. В. Шимановський, В. Ю. Шепітько, О. О. Юхно та інші. Проблемам процесуального порядку кримінального провадження щодо неповнолітнього підозрюваного присвятили свої дисертаційні дослідження Є. М. Гідулянова, А. Є. Голубов, Г. В. Дідківська, С. М. Зеленський, Н. В. Павлюк, Л. М. Палюх, А. Б. Романюк, О. Ю. Хацуцяк та інші.

Визнаючи вагомий внесок зазначених та інших науковців у досліджувану проблематику, потрібно зауважити, що залишаються невирішеними або недостатньо вивченими важливі питання у контексті предмета доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

На основі проведеного дослідження встановлено, що практичними працівниками не завжди належним чином виконуються вимоги кримінального процесуального закону щодо необхідності ретельного дослідження даних, які стосуються особистості неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. У процесі доказування допускаються помилки, пов'язані зі встановленням ролі неповнолітнього у вчиненні кримінального правопорушення, обставин, які можуть вплинути на визначення його осудності, тяжкості покарання тощо.

Дискусійними залишаються положення, що стосуються співвідношення обставин, які підлягають доказуванню у провадженнях цієї категорії, і компонентів загального предмета кримінального процесуального доказування, кола обставин, на які у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх необхідно звернути особливу увагу, способів та обсягу дослідження вказаних обставин.

Необхідність їх комплексного вирішення обумовлюється не тільки потребами науково-дослідної, а й правотворчої та правозастосовної діяльності. Відтак, вирішення зазначених та інших питань у межах предмета дослідження

має особливу актуальність у зв'язку з необхідністю внесення змін до кримінального процесуального законодавства України та удосконалення правозастосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження ґрунтується на положеннях Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015); Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» (Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015); Стратегії розвитку органів системи МВС на період до 2020 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. 15 № 1023-р.); Переліку перспективних напрямів кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями (рішення президії Національної академії правових наук України від 18 жовтня 2013 р. № 86/11); Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 роки (рішення Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 26 грудня 2017 р., протокол № 28).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29 жовтня 2019 р. (протокол № 22).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є комплексний аналіз теоретичних положень та практичних проблем, пов'язаних із процесом доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а також формування пропозицій на удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- охарактеризувати історичні передумови та джерела формулювання обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх у кримінальному процесі України;
- визначити методологію дослідження предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;
- висвітлити міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього;

- надати характеристику загальному предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;
- розкрити додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;
- визначити межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;
- розкрити особливості доказування шляхом проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;
- визначити особливості доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій;
- встановити особливості доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення інших процесуальних дій;
- сформулювати та обґрунтувати пропозиції до кримінального процесуального законодавства щодо удосконалення предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Об'єктом дослідження є кримінальні процесуальні відносини, що виникають у процесі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Предметом дослідження є предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Методи дослідження. Методологічною основою наукового дослідження є сукупність загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, зокрема: історико-правовий метод використано для висвітлення історичних передумов виникнення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (підрозділ 1.1); порівняльно-правовий – для вивчення загальних і специфічних правових аспектів кримінального провадження щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах та їх порівняння, зіставлення з вітчизняною теорією і практикою у цій сфері (підрозділ 1.3); діалектичний – для дослідження та обґрунтування сутності і змісту правових категорій та явищ, їх елементів, а також формулювання понятійного апарату в

контексті дослідження предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (розділи 1, 2, 3); формально-юридичний – для визначення шляхів удосконалення КПК України (підрозділи 2.1-3.3); системно-структурний – з метою виявлення співвідношення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, як між обставинами, що відносяться до додаткового предмету доказування, так і до загального (підрозділи 2.1, 2.2.); спеціально-науковий методи – дозволив здійснити юридичний аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства України з практикою їхнього застосування в частині з’ясування прогалин і суперечностей у нормативних актах та формулювання пропозицій по удосконаленню щодо забезпечення додаткових процесуальних гарантій захисту особистих прав неповнолітніх (підрозділи 3.1-3.3); завдяки герменевтичному методу було уточнено нормативно-правове підґрунтя, на основі якого здійснюється з’ясування обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, викладення авторського бачення щодо змісту норм КПК України, що має на меті удосконалення практики їх застосування (підрозділи 2.1-3.3); індукції – для формулювання загальних висновків, удосконалення понятійно-категорійного апарату предмета дослідження (розділи 1, 2, 3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є комплексним теоретико-практичним дослідженням проблемних питань регулювання предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. У роботі обґрунтовано низку нових положень, висновків і пропозицій, зокрема:

вперше:

– запропоновано визначити межі доказування щодо умов життя і виховання неповнолітнього із законодавчим закріпленням переліку відомостей про: сім’ю неповнолітнього, умови навчання або роботи неповнолітнього, оточення, зв’язки, коло інтересів неповнолітнього, його поведінку у минулому та після вчинення кримінального правопорушення;

– доведено необхідність отримання рекомендації психолога з метою об'єктивної оцінки рівня психічного розвитку неповнолітнього та ступеня існуючих для нього ризиків під час розгляду кримінального провадження в судах усіх інстанцій у закритому чи відкритому судовому засіданні;

– аргументовано, що неповнолітній підозрюваний та його захисник, як ініціатор проведення НСРД, повинні бути повідомленими слідчим, прокурором про результати розгляду відповідних клопотань. У разі, якщо слідчий, прокурор приймають рішення про задоволення клопотання захисника про проведення НСРД, то від вказаних осіб має бути відібрано розписку про нерозголошення відомостей щодо факту проведення відповідної НСРД;

удосконалено:

– наукову позицію щодо формулювання обставин, які входять до предмета доказування щодо неповнолітнього, оскільки їх правовий зміст не дозволяє ділити єдиний предмет доказування на частини та виділяти з їх сукупності «головний факт», тобто факт, що охоплює подію кримінального правопорушення і винуватість особи, що його вчинила;

– пропозиції щодо доповнення ст. 485 КПК України окремим пунктом такого змісту: «обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього», оскільки окрім впливу сім'ї, навчальних закладів тощо, негативний вплив на неповнолітнього здійснюється також через засоби масової інформації. Вільний доступ до інтернету та безконтрольне його використання формує у неповнолітнього негативну, протиправну поведінку, що у свою чергу призводить до вчинення кримінального правопорушення;

– поняття предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх під яким розуміється сукупність обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх із обов'язковим врахуванням вікових та соціально-психологічних особливостей неповнолітніх з метою досягнення завдань кримінального провадження;

– висновок про те, що не можна виключати з доказування обсяг обставин, який стосується характеристики індивідуальності, особистості неповнолітнього

та дозволяють зрозуміти як причини скоєного кримінального правопорушення, так і передумови його виправлення під час застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру;

- рекомендації щодо проведення освідування неповнолітнього підозрюваного за постановою слідчого, а у випадку проведення примусового освідування неповнолітнього підозрюваного з дозволу слідчого судді з огляду на вразливість та незрілість неповнолітнього підозрюваного;

дістали подальшого розвитку:

- твердження про включення причин й умов, які сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, до ст. 91 КПК України (обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні), а також доцільність доповнення КПК України нормою, яка б визначала процесуальний порядок реагування слідчого, дізнавача та прокурора на ці обставини;

- наукова аргументація того, що встановлення за результатом проведеної комплексної психолого-психіатричної експертизи психічного розладу неповнолітнього, не виключає осудності, а повинно враховуватись судом при призначенні покарання як обставина, яка пом'якшує відповідальність та є підставою для призначення примусових заходів медичного характеру;

- обґрунтування наукової позиції, згідно із якою правильне визначення меж доказування, дозволяє сконцентруватись на з'ясуванні лише тих обставин, які безпосередньо пов'язані із конкретним кримінальним провадженням щодо неповнолітніх, а також, надає змогу своєчасно встановити недоліки під час доказової діяльності шляхом виявлення незаконних дій та необґрунтованих рішень.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані і аргументовані у дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути впроваджені та використовуються у:

- *науково-дослідній діяльності* – при подальшому дослідженні предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього (акт

впровадження Національної академії внутрішніх справ від 18 березня 2021 року);

– *законотворчій діяльності* – при внесенні змін і доповнень до норм чинного КПК України, розробленні та удосконаленні норм інших актів законодавства;

– *правозастосовній діяльності* органів досудового розслідування, адвокатури, прокуратури та суду, при розробленні й удосконаленні відомих нормативно-правових актів та методичних рекомендацій з питань, пов’язаних із з’ясуванням обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;

– *освітньому процесі* – при написанні окремих розділів підручників, навчальних посібників, підготовці лекцій і проведенні занять за відповідними темами з відповідних навчальних дисциплін (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 15 березня 2021 року).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертації, доповідалися та оприлюднені у виступах автора на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний вимір держави і права» (м. Львів, 15-16 травня 2020 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Київ, 15–16 вересня 2020 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у ХХІ сторіччі» (м. Київ, 17–18 лютого 2021 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені у семи наукових публікаціях, серед яких три статті – у виданнях, що включені МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у міжнародному науковому виданні, а також у трьох тезах, що опубліковані у збірниках доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних

джерел (270 найменувань на 28 сторінках) та додатків (на 6 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 224 сторінки, із яких обсяг основного тексту – 175 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1 Історія становлення та розвитку кримінального процесуального законодавства про предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

У слідчій та судовій практиці по кримінальному провадженні щодо неповнолітніх виникають певні перепони у з'ясуванні обставин, які необхідно дослідити з метою визначення характеристики неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. У зв'язку з цим теорія кримінального процесу постійно вдосконалюється застосовуючи як історичний аналіз, так і досліджуючи міжнародні напрацювання. Такий підхід дозволяє дослідити недоліки у законодавстві через призму застосування норм у практичній діяльності, тим самим досягти позитивних результатів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітнього.

Першим монографічним дослідженням на теренах Радянського Союзу була робота Е. Б. Мельникова «Правосуддя у справах неповнолітніх: історія і сучасність» [127], у якій здійснено комплексний правовий аналіз кримінального провадження щодо неповнолітнього. Автор використав юридичні джерела, що зачіпали історичні та правові питання з даної проблематики із глибоким аналізом кримінального процесу щодо неповнолітніх тих часів і змін, що відбувалися у суспільстві. Науковець вказував, що у кримінальному переслідуванні юридична незахищеність дітей і підлітків перед судом та іншими органами, що здійснювали правоохоронні функції, проявлялася в найбільш жорстких формах.

Наведено приклад судової системи Англії XVIII ст. щодо неповнолітніх, коли в тюрмах значну частину в'язнів становили хлопчики наймолодшого віку та дівчатка віком 10–13 років, які утримувалися разом з дорослими [127, с. 11].

За законом США в першій половині XIX ст. неповнолітні віком від 7 років притягувалися до кримінальної відповідальності, оскільки неповноліття не вважалося обставиною, що пом'якшує відповідальність. Кримінальний процес США передбачав приведення дітей до присяги негативними наслідками у випадку дачі неправдивих показань. Також, неповнолітні та дорослі утримувалися разом в умовах попереднього ув'язнення та виконання покарання із застосуванням тілесних покарань [127, с. 12].

У середньовічній Німеччині також була наявна жорстока процедура притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. Однак з прийняттям кримінально-судового уложення «Кароліни» Карлом V у 1532 р. з'явилися перші позитивні зміни у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, одним з яких була заборона страти неповнолітнього віком до 14 років із уведенням принципу «*malitia detatem suplet*», котрий передбачав – злий намір поповнює недолік віку, що, зрозуміло, тільки погіршувало становище неповнолітніх перед законом [127, с. 12].

Кримінальне законодавство Греції 1834 р. надавало право батькам неповнолітнього у віці до 10 років, який вчинив кримінальне правопорушення, застосовувати покарання до своїх дітей з обов'язковим наглядом поліції. Неповнолітніх віком від 10 до 14 років направляли у виховні установи, «з порозумінням» і застосовували покарання як до дорослих [127, с. 14].

На теренах України, яка входила до складу Росії, діяло Соборне уложення 1649 р., в якому закріплювались положення, які стосувалися неповнолітніх, а саме: заборона дітям будь-якого віку скаржитися на батьків; вбивство батьками своєї дитини каралося річним тюремним ув'язненням і церковним покайнням; вбивство чи каліцтво батьків дітьми передбачало страту. Таким чином, дитина не була включена в офіційну систему суспільства і не була суб'єктом права в новому розумінні цього слова [26, с. 93].

Зазначене вище становище неповнолітніх проіснувало до формування класичної моделі ювенальної юстиції, яке відбулося наприкінці XIX – початку XX ст., та мало на меті протилежний напрям, аніж каральний шлях реагування на правопорушення неповнолітніх.

Мінімальні стандарти правил ООН, так звані Пекінські правила 1984 р. (англ. *Juvenile Justice*, – правосуддя відносно неповнолітніх), що передбачають діяльність соціальних служб у справах неповнолітніх по допомозі суду у здійсненні правосуддя та окреслюють особливі напрями кримінального провадження, а саме: закрите судове провадження, переважне застосування заходів виховного характеру, а не покарання тощо.

Наприкінці XIX ст. перед юридичною спільнотою постало питання про створення спеціальних судів у провадженнях неповнолітніх, що сприяло б не тільки захисту їхніх прав, а й загалом стало ефективним засобом боротьби з підлітковою злочинністю [127, с. 16].

В історії законодавства можна виокремити декілька, часом співіснуючих положень:

- кримінальна відповідальність на рівних правах з дорослими;
- встановлення вікової межі, до якої неповнолітній не несе кримінальної відповідальності;
- кримінальна винуватість;
- пом'якшення покарання;
- виправлення у сприятливому середовищі;
- виховання замість покарання.

Так, після створення першого у світовій історії суду у справах неповнолітніх у США в 1899 р. (чикагського суду), виникло захоплення «дитячим судом», що тривало до початку XX ст. та викликало зміну концепцій, цілей і форм здійснення правосуддя [50, с. 54].

Вперше суду було поставлено двоєдине завдання: охорона прав неповнолітніх і запобігання злочинності підлітків [127, с. 3]. Правосуддя отримало особливі положення, які були несприйняті на той час багатьма

юристами, що призвело у США до заборони ювенальної юстиції Верховним судом.

Однак, майже у кожній державі, Росія була не винятком, здійснювались експерименти по створенню національних судів щодо неповнолітніх. У зв'язку з чим у різних державах з'явилися два основних варіанти судів щодо неповнолітніх:

- 1) автономний суд, який взагалі не був пов'язаний із загальним судом (США, Канада, Англія, Франція, Росія тощо);
- 2) загальний суд, який отримав функції розгляду проваджень щодо неповнолітніх [127, с. 19].

Завдяки законодавству, що суттєво відрізнялося від законодавства США та інших країн, у Франції було створено особливу судову систему, яка передбачала чіткий, більш жорстокий порядок судового процесу. На це суттєво вплинуло законодавство, видане під час правління Наполеона (Кримінальний, Кримінально-процесуальний та Цивільний кодекси) [128, с. 121–123].

Суд щодо неповнолітніх з'явився у Франції пізніше, ніж в інших європейських країнах. Про створення такого суду підняв питання Едуард Жюльє, який вивчав Американську систему правосуддя, а підтримав його французький суддя Албанель, який враховуючи особливості французької правової системи, зробив пропозиції щодо створення таких судів у Франції. Його проєкт передбачав таку структуру судової системи Франції: наявність інституту слідчого судді, прокурора при судові, суду присяжних. Після чого у Парижі почав свою діяльність експериментальний суд щодо неповнолітніх, за умови ефективності якого пропонувалося прийняти закон про створення такої судової системи у всій Франції [115, с. 40].

Російська імперія не стояла осторонь прогресивних змін у правосудді, особливо створенні судів у справах неповнолітніх. Оскільки, складний обряд суду та урочистості його заходів негативно впливали на психіку неповнолітніх [139, с. 78], першим кроком реформування правосуддя щодо неповнолітніх було прийняття 2 червня 1897 р. Закону «Об изменении форм и

обрядов судопроизводства по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений о их наказуемости» [141], який передбачав доповнення та зміни до таких законодавчих актів, як: Уложення про покарання кримінальні та виправні; Устав про покарання, що покладаються Мировими суддями; Устав кримінального судочинства, та передбачав внесення суттєвих змін до процесуальної форми судочинства.

До основних процесуальних положень, передбачених цим Законом щодо неповнолітніх від 10 до 21 року, відносилось дві форми провадження:

- 1) про розуміння (нерозуміння);
- 2) про винуватість.

Провадження про розуміння передбачало встановлення таких обставин: питання про вчинення злочинного діяння неповнолітнім; питання про те, чи діяв неповнолітній з порозумінням [247, с. 508].

Свого часу С. І. Вікторський вважав, що «розуміння» передбачає наявність таких складових:

- 1) неповнолітній усвідомлював злочинність чи аморальність і шкідливість того, що вирішив вчинити;
- 2) неповнолітній володів певним досвідом, який допомагав ясно уявляти всі наслідки діяння;
- 3) неповнолітній володів стійкістю та волею, які дозволяють утримуватися від дій, які не усвідомлює розум [27, с. 343].

Автор розкрив процесуальний порядок встановлення «розуміння» неповнолітнього та причини вчинення ним кримінального правопорушення. Так, слідчий суддя проводить розслідування за всіма обставинами, які можуть слугувати підставою для судження про те, чи діяв неповнолітній під час вчинення злочинного діяння з порозумінням, причому звертає особливу увагу на ступінь його розумового, морального розвитку та усвідомлення злочинності вчиненого ним діяння [27, с. 343]. Таким чином, бачимо ознаки предмета доказування, а саме коло обставин, що підлягали встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

До особливостей судового провадження щодо неповнолітнього відносились:

1) копія обвинувального акта направлялась неповнолітньому або його батькам (опікунам) з можливістю клопотати про доповнення списку свідків, і повідомленням про день судового розгляду;

2) обов'язкова участь захисника, який міг бути залучений у будь-який момент з числа приватних повірених або сторонніх осіб, які виявили на те бажання та мали право вносити клопотання і буди так би мовити благонадійними;

3) засідання могло бути закритим;

4) за особливим рішенням судді неповнолітній міг бути видалений із зали судового засідання для провадження слідчих дій або проведення дебатів;

5) батьки чи опікуни допускались до судового розгляду для дачі пояснень або участі у дебатах [247, с. 509].

Провадження про винуватість неповнолітнього також передбачало певні особливості процесуальної форми: закритий судовий розгляд, повідомлення батьків, опікунів, які допускались до судового розгляду для дачі пояснень або участі в дебатах [247, с. 510].

Законом суттєво змінювався інститут покарання та заходів примусу для неповнолітніх. Дітей і підлітків, які підлягали взяттю під варту, можна було тримати в притулках, колоніях для неповнолітніх злочинців, монастирях їх віросповідання. Заборонялося тримати під вартою вагітних жінок і жінок з немовлятами. Поза загальною системою заходів примусу знаходилися такі особливі заходи, як передача неповнолітнього обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, інших благонадійних осіб, а також найближчий нагляд керівництва (щодо військовослужбовців) [163, с. 9].

Правниками того часу цей Закон піддавався критиці за те, що він все-таки докорінно не змінив правосуддя щодо неповнолітніх, деякі істотні для захисту інтересів дитини положення не стали гарантіями, а були віддані на суддівський розсуд. Крім того, механізм реалізації не був визначений. Наприклад, запобіжні

заходи, пов'язані з триманням під вартою, та покарання у виді позбавлення волі, які розглядалися законодавцем як особливі для неповнолітнього на практиці, залишилися цілком звичайними. Це пояснювалось тим, що виправних установ для підлітків не вистачало. Однак, Закон виявився важливою новацією і забезпечив певну базу для становлення ювенальної юстиції на українських землях у складі Російської імперії.

Перші суди для неповнолітніх з'явилися у містах Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Одесі у 1910-х рр. та припинили своє існування після Жовтневої революції 1917 р. [94, с. 54]. До позитивних рис необхідно віднести спрощене провадження щодо неповнолітніх, кримінальні справи розглядалися непублічно (у закритому судовому розгляді), обов'язково враховувались вікові та інші особливості неповнолітніх, застосовувалися педагогічні знання. Своєю чергою, основними завданнями судів, які розглядали справи щодо неповнолітніх, був: розгляд справ про неповнолітніх обвинувачених окремо від дорослих; суд над дорослими правопорушниками, які чинять замах на права неповнолітніх і негативно впливають на них; загальний нагляд за діяльністю осіб та установ, що беруть на себе турботу про неповнолітніх [139, с. 79].

З метою уникнення навантаження на суддів були введені особливі додаткові мирові судді, на яких покладался обов'язок розглядати справи щодо неповнолітніх. Найважливішою складовою нової системи було створення організації піклування над неповнолітнім. За дорученням судді на піклувальників покладался обов'язок здійснення нагляду за неповнолітнім. Піклувальник збирав для суду відомості про соціальні умови життя дитини, її сім'ї, з'ясовував причини, що призвели до вчинення кримінального правопорушення, з тим, щоб суд своїм рішенням сприяв захисту дитини від впливу несприятливих факторів. Піклування над неповнолітнім покладалось як на штатних, так і добровольців, які здійснювали цю діяльність на громадських підставах або платно.

Під наглядом платних піклувальників у 1910 р. знаходилося 1150 малолітніх, тоді як під наглядом безкоштовних перебувало лише 54 підлітки. Піклувальники систематично доповідали судді та обговорювали заходи спілкування і поведінки з малолітніми. На такі наради запрошувались лікарі-психіатри та невропатологи, поради яких вважались досить корисними [115, с. 44].

Можемо констатувати, що у кримінальному процесі того часу почав з'являтися напрям щодо детального дослідження особистості неповнолітнього, умов його життя і виховання з урахуванням особливостей вікового розвитку підлітка, які у подальшому сформували додатковий предмет доказування. Наявні були певні особливості розгляду в судах кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, а саме: мирові судді зобов'язані були володіти знаннями психології неповнолітніх, взаємозв'язок суду з особами, непов'язаними з судовою системою, закритий судовий розгляд. Окрім позитивних напрацювань залишалися положення, які не забезпечували достатню реалізацію судового захисту неповнолітніх [127, с. 36].

З початку XX ст. у зв'язку з революцією судова реформа втратила свою актуальність. Під час Жовтневої революції 1917 р. замість старого суду створено новий, радянський суд. Стосовно доказів суд не був обмежений жодними формальними доводами. Суд цього періоду набув буржуазно-демократичного характеру, що вирізняється своєю формальністю та фальшивістю [125, с. 12].

З прийняттям Декрету «Об учреждении комиссии о несовершеннолетних, обвиняемых в общественно-опасных действиях» [142] у січні 1918 р. було скасовано суди та виправні установи для неповнолітніх, утворено комісії про неповнолітніх з обов'язковим членством лікаря, тобто комісії повинні були застосовувати педагогічні або медико-психологічні заходи. Разом з тим не до всіх неповнолітніх правопорушників була можливість застосовувати зазначені заходи (наприклад, систематичне вчинення злочину), що призвело до передачі кримінальних проваджень щодо неповнолітніх до народних суддів.

У зв'язку з чим 1920 р. було прийнято Інструкцію «О деятельности комиссий по делам несовершеннолетних» [143], у якій було закріплено процедуру притягнення неповнолітніх до відповідальності. Усі справи про тяжкі злочини неповнолітніх віком з 14 років впродовж 24 годин з моменту затримання злочинця поступали до народного судді – члена комісії для неповнолітніх. Судді надавалося три доби для того, щоб провести необхідні слідчі дії для встановлення складу злочину та ролі неповнолітнього у злочині в разі скоєння його в співучасті з дорослим. Після цього суддя вносив у комісію доповідь про результати розслідування. Розглянувши матеріали розслідування, комісія виносила рішення про подальшу долю неповнолітнього.

Судовий розгляд щодо неповнолітніх проводився за загальними правилами та здійснювався відкрито. Разом з тим існували певні особливості. Так, у зв'язку з тим, що притягувався до відповідальності неповнолітній, заборонялося розголошувати його прізвище, рішення повинно було бути тільки мотивоване з письмовим фіксуванням.

Комісії для неповнолітніх не були судовим органом, вони здійснювали соціальне забезпечення, оскільки їхня діяльність спрямовувалась на вивчення особистості та умов життя неповнолітніх.

Наступним кроком, спрямованим на подолання злочинності серед неповнолітніх було прийняття Декрету «О делах о несовершеннолетних, обвиняемых в общественно-опасных действиях» [144], у якому прямо передбачалась передача проваджень щодо неповнолітніх віком від 14 до 18 років до народних судів, якщо комісією буде вирішено питання про недоцільність застосування медико-педагогічних заходів.

Прийняття зазначених декретів та інструкцій не дали бажаного результату – зниження злочинності серед неповнолітніх, у зв'язку з чим, починаючи з 1920 р. та 1935 р. постійно приймалися та вводились у дію: Декрети, Інструкції, Постанови, у яких підвищувалась роль соціальних працівників по впливу на неповнолітніх правопорушників, покладалися повноваження щодо дослідження особистості неповнолітнього та умов його

життя, та деякі інші особливості розгляду справ щодо неповнолітніх. Однак, не дивлячись на те, що всі нормативно-правові акти, які були прийняті, встановлювали правила, загальні положення та характеристики діяльності різних органів щодо зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх або притягнення до відповідальності, соціальне становище неповнолітніх не змінилось, а навіть погіршилось.

Наступний період законодавчого впливу на боротьбу з неповнолітньою злочинністю відбувався у 1935–1951 рр. З прийняттям нормативних документів у цей період становище неповнолітніх погіршилося, адміністративним органам відводилося першочергове значення у вирішенні питання щодо неповнолітнього. Так, Постанова ЦВК та РНК СРСР 1935 р. «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних» [145] надала можливість внести зміни до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів шляхом: зменшення віку кримінальної відповідальності з 12 років; застосування всіх видів покарання до неповнолітніх; підвищення санкції від 5 років тюремного ув'язнення щодо підбурювачів та організаторів злочинів, вчинених неповнолітніми; ліквідації комісій у справах неповнолітніх.

Наступною позитивною вимогою, яка діє на даний час, було забезпечення розслідування злочинів щодо неповнолітніх найбільш кваліфікованими слідчими, які спеціально уповноважені керівником цього органу.

У цей період були прийняті інструкції, директивні листи, накази Прокуратури СРСР та Наркомату юстиції СРСР, які на папері підвищували якість досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Передбачався підбір спеціалізованих народних засідателів у складі прокуратур спеціалізованих слідчих, посилення прокурорського нагляду у провадженнях щодо неповнолітніх, обов'язкове встановлення віку неповнолітніх та осіб, які втягують неповнолітніх у протиправну діяльність (директивний лист Верховного Суду та Прокуратури СРСР від 21 червня 1935 р. № 36/71 [146]; Наказ НКЮ СРСР та Прокурора

СРСР від 11 червня 1940 р. № 67/110 «О порядке расследования и судебного рассмотрения дел о преступлениях несовершеннолетних» [147].

Не дивлячись на закріплення позитивних положень у нормативних документах, на практиці їх втілення мало негативний характер. Так, з набранням чинності Постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. почали набирати спеціалізованих суддів для розгляду справ щодо неповнолітніх, які не володіли знаннями з педагогіки та психології неповнолітніх, що призводило до порушення прав неповнолітніх і недотримання їхніх гарантій у кримінальному провадженні.

Цей період можна охарактеризувати відсутністю доробок, пов'язаних з дослідженням загальних обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні, зокрема додаткового предмета доказування. Як вірно зазначав О. О. Юхно, складність соціально-політичних умов того часу обумовила масовий характер порушення прав особи у кримінальному судочинстві, оскільки суд мав право збирати докази, потім їх же оцінювати та виносити вироки, що й визначало відсутність потреби у подальшому розвитку теорії доказів і допустимості доказів [59, с. 9].

Однак, у більшості випадків, нормативні документи цього періоду були спрямовані на усунення злочинності серед неповнолітніх із застосуванням каральних заходів, що призводило до порушення правового статусу неповнолітнього. Своєю чергою, процес доказування був спрямований на встановлення істини, без урахування дотримання прав, свобод і законних інтересів осіб, які залучалися у кримінально-процесуальні відносини [211, с.62].

Наступний етап розвитку кримінального процесу характеризується початком правової реформи 1958–1991 рр., що потягло за собою прийняття низки прогресивних для того часу нормативних документів, до яких відносяться Основи кримінального судочинства СРСР 1958 р., Кримінальні процесуальні кодекси, зокрема Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р. Завдяки цій реформі були закріплені положення, що вперше розкривали інститути доказового права (наприклад, поняття доказів та їхні джерела тощо),

однак, що стосується проваджень щодо неповнолітніх, нові КПК не передбачали окремої глави, яка б розкривала особливості досудового розслідування та судового розгляду в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх і додатковий предмет доказування. Загалом зміни стосувалися зменшення санкцій, застосування заходів виховного характеру, повернення комісій у справах неповнолітніх.

Завдяки тому, що науковці-процесуалісти [1; 109; 113; 230] того часу постійно піднімали питання доказового права та звертали увагу на недоліки у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, законодавець у 1971 р. КПК України доповнив розділом VIII «Провадження в справах про злочини неповнолітніх», главою 36 «Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх» [98], що стало прогресивним кроком для подальшого розвитку кримінального процесуального законодавства.

У цій главі законодавець, окрім викладення особливостей провадження у справах про злочини неповнолітніх, вперше визначив у ст. 433 КПК 1960 р. обставини, що підлягають встановленню в справах про злочини неповнолітніх, до яких відніс: точний вік неповнолітнього, стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього, характеристику особистості неповнолітнього, умови його життя та виховання; обставини, які негативно впливають на неповнолітнього, дорослих підмовників та осіб, які втягують неповнолітнього в злочинну діяльність тощо.

З метою удосконалення механізму реалізації норм КПК України 1960 р. було прийнято та втілено у життя постанови Пленуму Верховного суду СРСР (далі – ППВС СРСР). Наприклад, у ППВС СРСР від 3 грудня 1976 р. № 16 «О практике применения судами законодательства по делам о преступлениях несовершеннолетних и вовлечение их в преступную и иную антиобщественную деятельность» вказувалося на обов'язковість встановлення: віку неповнолітніх у процесі доказування; даних про особистість неповнолітнього обвинуваченого; обставин, що пов'язані з придбанням і вживанням спиртних виробів, і осіб, які винні в доведенні підлітків до стану сп'яніння [148, с. 19–24].

Наступна ППВС СРСР від 9 липня 1982 р. № 5 «Об исполнении судами законодательства и руководящих разъяснений Пленума Верховного Суда СССР при рассмотрении дел о преступлениях несовершеннолетних» [149, с. 6–7] пропонувала застосовувати замість загальних такий запобіжний захід до неповнолітніх, як віддання під нагляд батьків, опікунів, піклувальників. Підкреслювалась необхідність встановлення причин і умов вчинення неповнолітніми злочинів і даних, що характеризують особистість неповнолітніх обвинувачених.

Дотримуючись політики того часу, Радянська Україна також приймала нормативні документи, які регулювали правовідносини у провадженнях щодо неповнолітніх. ППВС УРСР від 23 грудня 1983 р. № 6 «О практике применения судами Украинской ССР законодательства об ответственности за вовлечение несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность» [150] роз'яснювала питання, що стосувались обов'язковості вивчення особистості неповнолітніх обвинувачених та встановлення причин і умов вчинення ними злочинів.

Таким чином, у період 1958–1991 рр. кримінальний процес почав змінюватись у сторону гуманізації кримінальної політики, завдяки новим нормативним документам процес доказування у провадженнях щодо неповнолітніх отримав позитивні надбання, а саме: передбачалась обов'язкова участь захисника у провадженнях щодо неповнолітніх; судовий розгляд щодо осіб, які не досягли 18-річного віку, міг проводитись у закритому засіданні; встановлювався особливий порядок застосування до неповнолітнього запобіжних заходів; передбачалось виділення справи про злочин неповнолітнього в окреме провадження; виокремлювались додаткові обставини, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні тощо.

Проголошення Україною незалежності не внесло кардинальних змін у теорію та практику кримінального процесу у провадженнях щодо неповнолітніх.

Першою спробою покращити становище неповнолітніх у кримінальному провадженні була ратифікація Україною у вересні 1991 р. Конвенції про права дитини, прийнята 20 листопада 1989 р. Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) [176], що стосувалася гуманного поводження з неповнолітнім щодо застосування до нього міри запобіжного заходу, не пов'язаного з арештом, затриманням чи тюремним ув'язненням, що має використовуватись лише як крайній захід.

З метою належного здійснення судового розгляду Верховний Суд України видав низку роз'яснень судам з питань застосування законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх:

1) від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», у якому зобов'язав суддів під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього з'ясовувати вік підлітка, стан його здоров'я та рівень загального розвитку, характеристику особи, умови життя і виховання, обставини, що негативно впливали на виховання, наявність дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність, наявність даних про розумову відсталість підлітка, не пов'язану з душевним захворюванням, також встановлювати, чи могла ця особа повністю усвідомлювати значення своїх дій, якою мірою могла ними керувати. Необхідність у з'ясуванні вказаних обставин пояснюється тим, що вони впливають на вирішення важливих питань щодо встановлення істини у справі, притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності або звільнення від неї, призначення виду та міри покарання [178];

2) від 27 лютого 2004 р. № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність», у якому визначив, що при розгляді справ про злочини неповнолітніх, у тому числі вчинені ними спільно з дорослими, поряд з іншими мають встановлюватись і обставини, що негативно впливали на

виховання підсудних, та наявність дорослих підмовників й інших осіб, які втягнули їх у злочинну діяльність [177];

в) від 15 травня 2006 р. № 2 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру», у якому наголошено на можливості застосування примусових заходів виховного характеру залежно від віку неповнолітнього та вчиненого ним діяння з додатковим виховним чинником, а саме, залучення громадських організацій та осіб, які займаються примиренням потерпілих з неповнолітніми, котрі вчинили злочин чи суспільно небезпечне діяння [179].

Зміни у державному устрої, інтеграція вітчизняного законодавства в європейське правове поле з урахуванням законодавства Європейського Союзу та міжнародних норм щодо захисту прав людини вимагали змін і доповнень кримінального процесуального законодавства, яке завершилось прийняттям у 2012 р. оновленого Кримінального процесуального кодексу України. Цей нормативно-правовий акт передбачав нові форми, які були відсутні у попередньому КПК. Однак, норма про особливості предмета доказування в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх залишається майже незмінною і дотепер.

З метою одноманітного застосування норм КПК України 2012 р. в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у 2017 р. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ надав судам загальної юрисдикції Інформаційний лист «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» [180], в якому вказав на важливе місце у процесуальній діяльності органів розслідування, прокуратури і суду, що здійснюють провадження у кримінальних справах про злочини неповнолітніх, та зобов'язав підвищити якість розслідування і судового розгляду зазначеної категорії кримінальних проваджень.

Можна лише констатувати, що кримінальне процесуальне законодавство України має свою багатовікову історію, свій розвиток і походження, що безпосередньо вплинуло на формування предмета доказування як загального,

так і додаткового. Вплив історичних, соціальних і психологічних передумов на кримінальні провадження щодо неповнолітніх передбачає поступове покращення становища неповнолітнього, забезпечення його прав та свобод шляхом залучення захисників і громадськості, проведення закритого судового розгляду, пріоритетне застосування примусових заходів виховного характеру, застосування альтернативного запобіжного заходу, спеціалізацію слідчих та суддів.

1.2 Методологічні засади дослідження

Будь-яке дослідження передбачає активну пізнавальну діяльність суб'єкта, що його проводить. Наукова діяльність має на меті з'ясування найважливіших проблемних питань того чи іншого предмета дослідження. До того ж набуття будь-якого знання, виокремлення проблемних питань певного напрямку, пов'язані з таким явищем, як пізнання людиною навколишнього світу загалом та конкретної сфери діяльності зокрема. Разом з тим власне з'ясування і визначення наукових підходів на рівні дисертаційного дослідження неможливе без процесу пізнання [33, с. 34], зокрема й проблем, що пов'язані з процесом доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, зокрема з обставинами, які підлягають встановленню.

Особливості дослідження, що здійснюються у наукових роботах, напряму залежать від обраної методології. Як зазначає М. В. Костицький, є методологія як світоглядна система кожного конкретного вченого, тобто вона завжди суб'єктивна [92, с. 12].

У нашому дослідженні безпосередній інтерес становить наукове пізнання, яке потрібно розуміти як форму процесу пізнання, головною функцією якого є формування і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Наукове знання і сам процес його отримання характеризуються системністю та структурністю [54, с. 202].

Слушною є позиція Р. М. Колісніченка, що у сучасному розумінні наукова методологія – це система принципів розробки і використання методів не лише пізнання навколишнього світу, а і його практичного перетворення, змін суспільних реалій у процесі практичної людської життєдіяльності [85, с. 78]. Свого часу С. Д. Гусарєв слушно зазначав, що методологія правознавства, ... по суті, й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності [53, с. 28].

У філософському словнику під методологією (від грец. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) розуміється вчення про правила мислення у процесі створення теорії науки [254, с. 4].

Л. Ф. Ільїчев вважає, що поняття «методологія» передбачає систему принципів та способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему [246, с. 364].

Питання методології є доволі непростим, адже саме це поняття тлумачать по-різному. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежовують методологію і методи дослідження. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на яких ґрунтується дослідження і вибір сукупності пізнавальних способів, методів і прийомів. Найчастіше методологію розглядають як: теорію методів дослідження, створення концепцій; систему знань про теорію науки або про систему методів дослідження. Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, що включає техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом [254, с. 4–5]. М. В. Костицький у своїх дослідженнях висловлює схожу точку зору, зазначаючи, що методологію потрібно розуміти як теорію з категоріями і концепціями, світогляд, учення, через призму яких здійснюється пізнання, методика – це технологія застосування методів і процедур дослідження, а метод – це інструмент, спосіб, прийом, за допомогою якого здійснюється пізнання [93, с. 33].

На думку вчених, методологія означає вчення про методи пізнання, у зв'язку з цим деякі з них наголошують, що методологія взагалі і правової науки

зокрема – це вчення не просто про методи пізнання, а й про систему інтерпретації методів, притаманних предмету пізнання [173, с. 40].

Інші вважають, що методологію потрібно розглядати як вчення про правила мислення при створенні теорії науки, вчення про науковий метод пізнання і перетворення світу; його філософську, теоретичну основу; сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [253; 17, с. 664]. Треті ж методологію визначили як концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [261, с. 22].

Разом з тим І. М. Рассоха вважає методологію вченням про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень. Під методологією науки переважно розуміється вчення про науковий метод пізнання або систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір засобів, прийомів і методів пізнання. При цьому автор підкреслює, що є й інший, більш вузький погляд на методологію науки, коли вона розглядається як теоретична основа деяких спеціальних, часткових прийомів і засобів наукового пізнання, наприклад, методологія управління, методологія ціноутворення тощо, але в цьому разі доцільніше говорити про методику пізнання і дій [198, с. 14].

У зв'язку з цим методологія аналізу предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх відображає систему науково обґрунтованих прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється з'ясування сутності предмета дослідження, узагальнюються та систематизуються наявні, а також здобуваються нові знання про нього, його позитивні й негативні аспекти, на підставі чого формуються висновки, а методологічні підходи забезпечують науковий пошук щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Для комплексного аналізу предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх вбачається за доцільне використання загальнонаукових, спеціальних і конкретно наукових методів пізнання.

Застосовуючи історико-правовий метод, свого часу Я. А. Бикова зазначала, що формування нового понятійного апарату юриспруденції тісно пов'язане з системним розкриттям сутності права. Сама природа права має безліч сторін. Тому при проведенні таких досліджень треба враховувати надбання різних підходів щодо розуміння права. Отримання необхідних для усвідомлення сутності права знань можливе лише за умови встановлення зв'язку між правовим життям різних поколінь, обґрунтування правової спадщини людства як цілісного суб'єкта світової історії. Автор підкреслює, що недостатнє використання історично-правового методу при вивченні суспільних інститутів значно зменшує потенціал будь-якої науки. Без звернення до історичного пояснення сутності права і держави юриспруденція не може всебічно осягнути процеси виникнення, становлення, розвитку та вдосконалення державно-правових явищ. Тож, без історичного відтворення правового життя суспільства неможливе його повноцінне осмислення [16, с. 95, 100].

У цьому контексті варто відмітити тезу про те, що неможливо зрозуміти той чи інший процес, те чи інше явище без урахування того, що йому передувало, які концепції склалися раніше [51, с. 113]. Таким чином, просторово-темпоральний підхід надає можливість провести історико-правовий аналіз загальних правил кримінального провадження щодо неповнолітніх і з'ясувати розвиток сукупності передбачених кримінальним процесуальним законом обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Завдяки цьому методу можемо спрогнозувати подальші зміни у провадженні цієї категорії.

Використовуючи діалектичний метод, можна обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні

дійсності. Досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії [254, с. 6]. Як зазначено у філософському енциклопедичному словнику, діалектика (*грец.* – мистецтво вести бесіду, спір) – вчення про найбільш закономірні зв'язки, становлення, розвиток буття і пізнання та заснований на цьому вченні метод творчо-пізнавального мислення [246, с. 154]. Діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, розглядувана в єдності з логікою і теорією пізнання, становить фундаментальний науковий принцип дослідження багатопланової і суперечливої дійсності в усіх її проявах.

У сучасного дослідника-правознавця фактично є два діалектичних методи: перший напрям використовується для пояснення і прогнозування нових фактів, як нового підґрунтя для наступного теоретичного узагальнення, і вже його обґрунтування і доведення; другий використовується як інструмент дослідження окремих процесів правової реальності, що дійсно спричиняються суперечливими протилежностями, які необхідно виокремити і зняти віднаходженням об'єднуючих соціально-правових реалій, що здатні примирити протилежності на вищому рівні духовно-матеріального правового універсуму [257, с. 29–30].

Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має значну пояснювальну силу. Разом з тим діалектика не підмінює конкретно-наукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується відповідно до вимог спадкоємності й несуперечливості в методології [254, с. 6]. Використання означеного підходу дозволяє дослідити та обґрунтувати сутність і зміст правових категорій та явищ, їх елементів, а також сформулювати понятійний апарат у контексті дослідження предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Це дозволяє надати більш об'єктивну оцінку ситуації у сфері розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, сформулювати ґрунтовніші та корисніші з практичної точки зору висновки і пропозиції. У цій роботі за

допомогою діалектичного методу пізнання визначено та обґрунтовано сутність основних понять.

У межах методології проблематики потрібно розкрити системно-структурний метод, який передбачає розгляд об'єкта як складного та різнобічного явища, що складається з елементів, які утворюють його цілісну структуру. Конкретну наукову діяльність необхідно розглядати як певну систему, що має сукупність взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, визначені функції, цілі, склад, структуру [254, с. 10]. При використанні системно-структурного методу досліджуються структурні, динамічні компоненти та властивості, їх внутрішні й зовнішні прояви, генетичні та функціональні зв'язки, взаємодії з середовищем за допомогою методів аналізу, синтезу, функціонального, структурного та ін. Головними категоріями, які використовуються в системному дослідженні, є: елемент, частина, ціле; внутрішнє – зовнішнє; аналіз – синтез; статика – динаміка; склад – структура; зв'язки – відносини; властивості тощо, а, відповідно, в поняттях юриспруденції: правова система, система органів держави, система права [52, с. 37].

У системному дослідженні предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх розглядаємо множину елементів, а саме обставин, що передбачені ст. ст. 91, 485 КПК України, та їх взаємозв'язок, який визначає цілісні властивості цих обставин. Основний акцент робиться на виявленні співвідношення обставин, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, як між обставинами, що відносяться до додаткового предмета доказування, так і до загального.

Через те, що властивості об'єкта як цілісної системи визначають не тільки і не стільки сумарні властивості його окремих елементів, до специфіки його структури необхідно віднести особливості спорідненості. Системний принцип дає змогу визначити стратегію наукового дослідження. У його межах розрізняють структурно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний та інші підходи [254, с. 10].

У своїй роботі І. М. Рассоха вказує, що системний підхід – це один із головних напрямів методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Такий підхід сприяє формуванню адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і формуванню ефективних шляхів їх вирішення [198, с. 16]. Методологічна специфіка системного підходу, на думку автора, полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення системи – складного об'єкта з певних складових (елементів). При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи [198, с. 16].

Застосування системно-структурного методу надало можливість сконцентрувати увагу на питаннях з'ясування обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, що складається з цілої низки взаємопов'язаних між собою елементів (процесу доказування, меж доказування, суб'єктів доказування тощо). Зокрема, його використання дозволило визначити співвідношення загального предмета доказування з додатковим; способів доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення слідчих та негласних (розшукових) дій, інших процесуальних дій.

Важливою методологічною складовою не тільки наукового дослідження, але й практичного втілення, встановлення та реалізації прав неповнолітніх у кримінальному провадженні мають стати спеціально-наукові методи дослідження, які визначаються особливим характером предмета й об'єкта дослідження теорії кримінального процесу, її теоретичними засадами, що зумовлюють використання особливих методів, які впливають з розуміння сутності предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Спеціально-наукову методологію найчастіше визначають як сукупність методів, принципів і прийомів дослідження, котрі використовуються

у тій чи іншій галузі знань. У даному випадку вагомим є спеціально-юридичний метод, завдяки якому здійснюється юридичний аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства України з практикою їх застосування в частині з'ясування прогалин і суперечностей у нормативних актах та формулювання пропозицій щодо удосконалення забезпечення додаткових процесуальних гарантій захисту особистих прав неповнолітніх.

Розвиток політики права та порівняльного правознавства між собою взаємообумовлені. Це підтверджується розвитком політико-правових досліджень у науці загалом, й кримінально-процесуальній зокрема. Завдяки порівнянню кримінального процесуального законодавства України та зіставлення з практикою різних років у цій сфері стало можливим виявити позитивні надбання захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, які потрапили до сфери дії кримінального процесу.

Цей метод використовувався для вивчення загальних і специфічних правових аспектів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а саме: вікових, інтелектуальних, психологічних й інших особливостей цих осіб, відсутності у підлітків життєвого досвіду, певного обмеження загальної дієздатності та матеріальної відповідальності.

Формально-юридичний метод застосовувався для аналізу норм чинного законодавства України на основі міжнародних норм та європейського законодавства, що регулюють порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх, а також при розробленні науково обґрунтованих теоретичних положень, висновків і пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України. Однак, до цього часу залишаються невирішеними питання щодо процесу доказування у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього. Міжнародні стандарти, імplementовані у національне законодавство, залишають прогалини у діяльності суб'єктів доказування та учасників кримінального провадження за участю неповнолітніх. У зв'язку з цим можемо констатувати, що вирішення проблем, які виникають під час досудового розслідування та судового розгляду

за участю неповнолітніх, вимагає від правознавців максимального зосередження на фундаментальних, складних теоретичних і практичних питаннях з метою їх позитивного вирішення.

З метою дослідження соціальних явищ у їх конкретному вияві в певних умовах місця і часу використовуємо соціологічний метод. Метод соціологічного дослідження поділяється на:

- методи збору, до яких належать різноманітні форми опитування (масове анкетування, інтерв'ю, експертні опитування тощо), спостереження, опрацювання документів;
- методи аналізу – використання статистичного групування, ранжування, індексування, виявлення кількісних залежностей між досліджуваними перемінними [246, с. 367].

Соціологічний підхід є важливим у нашій роботі, оскільки дослідженню підлягали правові явища на підставі конкретних соціальних фактів. Так, проаналізовано правозастосовну практику, зокрема судову практику з питань з'ясування ефективності засобів і механізму забезпечення прав неповнолітнього у кримінальному провадженні. Соціологічний підхід передбачає аналіз статистичних даних, нормативно-правових документів, анкетування тощо.

Вчення про способи тлумачення правових текстів, первинний смисл яких є неясним через їх давність або багатозначність, ґрунтується на герменевтичному методі. Він полягає в інтерпретації змістового боку мови, окремих слів, тобто символізму на рівні тексту. Змістом інтерпретації правової норми і конкретної ситуації вважається бажане право, тобто знання попередніх нормативних актів та юридичних ситуацій досліджуваного явища. З'ясування смислу правових норм визначається глибиною особистих переживань, що виникають у кожній конкретній ситуації правозастосування, має творчий характер [20, с. 11]. Використання цього методу при дослідженні предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх здійснюється завдяки уточненню нормативно-правового підґрунтя, на базі якого здійснюється з'ясування обставин, що підлягають встановленню у

кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, викладення авторського бачення щодо змісту норм КПК України, що має на меті удосконалення практики їх застосування.

Підсумовуючи, можемо з упевненістю стверджувати, що обрання методології дослідження є надзвичайно важливим етапом його проведення, дасть можливість забезпечити розвиток кримінальної процесуальної науки шляхом логічного застосування отриманих результатів, які одержані раніше, а також розробка обґрунтованих пропозицій, що спрямовані на удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо процесу доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітнього та практики його застосування. Обрані методи використано у взаємозв'язку, що забезпечило всебічність, повноту та об'єктивність отриманих наукових результатів проведеного дослідження.

1.3 Міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього в українському кримінальному процесі

Злиття національного законодавства України з міжнародним як один з обов'язкових факторів інтеграції нашої країни в світову спільноту представляється неможливим без приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, що закріплюють основні права і свободи особистості. Згідно з положеннями ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, зокрема до кримінального процесуального законодавства.

Вченими-правознавцями підкреслюється, що в якості найбільш оптимального способу імплементації міжнародних стандартів в національне законодавство повинне виступати створення діючої і реально функціонуючої цілісної системи ювенальної юстиції [50, с. 72; 202 с. 186]. Разом з тим

доводиться констатувати, що сучасний соціальний, правовий та економічний уклад України не дозволяє створити таку систему в найближчому майбутньому.

Вбачається, що сенс всієї кримінальної процесуальної діяльності визначається дотриманням основних прав і свобод людини і громадянина, безумовно, не без урахування правових статусів і процесуального положення учасників кримінального провадження. У зв'язку з цим необхідно враховувати, що стратегія, взята на розвиток і вдосконалення українського кримінального процесу, передусім повинна виражатися в посиленні гарантій прав будь-якої особи, незалежно від того, який процесуальний статус вона має.

Однак варто зазначити, що зустрічаються випадки обґрунтованої критики концепції універсальності прав людини, основний акцент при цьому робиться на відсутності плюралізму в сприйнятті норм міжнародного права, неможливості їх адаптації до сильно розвинутих культур, цінностей і традицій.

Як видається, міжнародні стандарти, які характерно відображають позначену універсальність захисту прав і свобод особистості, повинні орієнтуватися на більшість держав, а в ідеалі – на всі. При цьому невід'ємною умовою такої адаптації є якісне всебічне вбудовування тих чи інших стандартів у внутрішнє законодавство країн. Також необхідно враховувати, що сама по собі наявність міжнародного стандарту в національному праві не повинна спричинити його перетворення в «подвійний» стандарт.

Варто брати до уваги і обов'язковість взаємозумовленості міжнародних стандартів. У даному контексті необхідно підкреслити, що саме по собі дотримання прав і свобод особи неможливе без дотримання такого конституційного принципу, як визнання і дія верховенства права. Саме ці стандарти можна віднести до стандартів сучасної світової цивілізації з огляду на те, що вони ні за якої умови не повинні бути схильні до трансформації.

Часте вживання в нормативних актах, а також в спеціальній літературі терміна «міжнародні стандарти», на жаль, саме по собі не дозволило створити якусь певну позицію в сприйнятті змісту даної категорії. Аналіз багатьох

наукових праць обумовлює можливість розглянути поняття міжнародного стандарту з самостійних позицій.

Саме по собі поняття «стандарт» відноситься до розряду оціночних категорій, походить від англійського слова «standard» і визначається більшістю джерел як «норми, критерії». При цьому термін «standard of law», який використовується переважно в англосаксонському праві, може бути переведений як «правовий стандарт, правовий критерій, вимога».

Українські словники поняття «стандарт» визначають як щось позбавлене індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності; шаблон, трафарет [219].

Більшість фахівців, що визначають універсальне значення міжнародних стандартів, акцент роблять на їх закріпленні в загальновизнаних актах і на обов'язку держав забезпечувати їх. При цьому, за загальноприйнятою думкою, поняття «міжнародний стандарт прав людини» має прикладний характер і застосовується як норми звичайного права [135, с. 11].

У зв'язку з неоднозначним трактуванням поняття «стандарт» і досить близьким за змістом поняттям «принцип» вбачається за необхідне їх диференціація.

За уявленнями загальної теорії права, принципи права носять універсальний характер. Принципи міжнародного права в цьому сенсі не є винятком і становить базис міжнародного правопорядку. У міжнародному праві дія принципів повинна поширюватись на будь-яку діяльність держав, що здійснюють її на міжнародній арені. Принципами визначається спрямованість, характер і сутність усього міжнародного правового регулювання.

Що стосується стандартів, то вони ґрунтуються на принципах і акумулюють їх застосування щодо конкретної галузі права, при цьому встановлюючи їх відповідні параметри. У зв'язку з цим категорії, що розглядаються, можна співвіднести між собою як базис і надбудову: принципи виступають як нормативне обґрунтування, тоді як стандарти являють собою систему вимог, що формуються на його основі. У своєму науковому доробку

Л. Р. Наливайко, К. В. Степаненко вказали на те, що міжнародно-правові стандарти не мають подібної «фундаментальності» і не є основою норм міжнародного права, водночас стандарти можуть бути нормами, що регулюють правовідносини між державами та громадянами в рамках виконання міжнародних угод, і, на відміну від принципів, закріплені у таку форму, вони мають більш конкретний і прикладний характер [135, с. 12].

Ратифікація Україною Європейської конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» зобов'язала нашу державу враховувати рішення Європейського суду з прав людини з метою усунення порушень прав людини, допущених національними органами. При цьому очевидно неможливим видається приведення галузевого, зокрема кримінально-процесуального, законодавства і судової практики у відповідність до вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод без урахування практики їх застосування з позицій Європейського суду з прав людини, яка в Україні ще перебуває на стадії свого формування.

Правові позиції Європейського суду хоча і сприяють формулюванню українськими судами власної правової позиції й можуть бути додатковими правовими аргументами при формулюванні підсумкових судових рішень, не повинні прийматися ними без урахування національних особливостей. Яким би високим авторитетом не володів Європейський суд з прав людини, обґрунтованому сумніву повинні піддаватися його рішення по конкретній справі, у зв'язку з власними уявленнями національного правозастосовувача про межі застосування його (Європейського суду) правової позиції, а також в світлі процедурних аспектів застосування відповідних рішень [30, с. 549].

Однак необхідно враховувати, що рішення Європейського суду з прав людини та його правові позиції, які сформульовані в таких рішеннях, безумовно, повинні виступати складовою частиною міжнародних стандартів прав людини, а, отже, і міжнародних стандартів у кримінальному процесі.

Міжнародні стандарти в їх широкому значенні можна сприймати як відповідні моделі, якогось цивілізаційного орієнтиру щодо розвитку правової

сфери конкретної держави. Однак самі по собі міжнародні стандарти не є самовиконуючими, а одного лише посилання на міжнародний законодавчий акт не буде достатньо для їх реалізації як прийнятого рішення.

Нарешті, зважаючи на особливості української культури і релігії, не всі міжнародно-правові стандарти є прийнятними в рамках вітчизняної правової системи.

Особливої актуальності та власної значимості міжнародні стандарти набувають при здійсненні кримінального провадження щодо неповнолітніх, оскільки в силу фізичної і розумової незрілості їм часто складно повною мірою використовувати весь арсенал можливих засобів внутрішньодержавного захисту їхніх прав, а їх законні представники не завжди здатні це здійснити.

Як вбачається, головний акцент при реалізації міжнародних стандартів у світлі регламентації в національному законодавстві аспектів кримінального провадження за участю осіб, які не досягли повноліття, повинен бути зроблений на їх повному і послідовному відображенні з урахуванням засади пріоритетного захисту прав та інтересів таких осіб. Розгляд же зазначених стандартів повинен проходити окремо, з урахуванням їх самостійних положень.

Аналіз деяких правових термінів, що пов'язані з імплементованими міжнародними стандартами прав людини у національне законодавство, дозволив зробити висновок про наявність невизначеності в їх регулюванні різними органами. Так, неоднозначно сприймаються поняття «дитина» і «неповнолітній» в законодавстві різних держав, часто навіть можна відзначити вживання їх у різних значеннях. Не ставлячи перед собою завдання комплексного розгляду зазначеної проблеми в рамках цієї роботи, є можливим, однак, відзначити як приклад, наявність у ст. 1 Конвенції ООН «Про права дитини» збірного поняття «діти», відсутнього при цьому в українському законодавстві. Зазначена норма Конвенції називає дитиною «кожну людську істоту до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягла повноліття раніше» [87]. Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх, так звані

«Пекінські правила» [129], також не встановлюють конкретний вік, по досягненню якого особа може бути визнана повнолітнім, це питання є прерогативою національного законодавства. Цікавий, однак, той факт, що названий документ обумовлює неухильне дотримання диференційованого підходу до порядку притягнення до кримінальної відповідальності дитини і дорослої особи.

Вітчизняна юридична наука також не містить єдиної думки щодо питання співвідношення понять «неповнолітній», «дитина», «підліток» або «малолітній».

До того ж з названих термінів лише «малолітній» має відносно умовне визначення в українському цивільному законодавстві. За сукупністю виникаючих при цьому правових прогалин правозастосування однозначно можна констатувати необхідність подальшого включення в українське законодавство термінів, які дозволили б однозначно відмежувати категорії названих осіб один від одного. Дійсність, однак, каже сама за себе: українське кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство навіть не проводить розмежування неповнолітніх осіб [156, с. 57–60].

Кримінальний кодекс України під неповнолітніми особами розуміє осіб, які не досягли на момент вчинення ним кримінального правопорушення віку 18 років. Вже згадана регламентація українським цивільним правом поняття «малолітній» також потребує уточнення з боку кримінального процесуального та навіть кримінального законодавства, адже здатність громадянина за допомогою своїх дій набувати і здійснювати права і створювати обов'язки, а також виконувати їх (зміст поняття дієздатності) виникає в повному обсязі лише з настанням повноліття, тоді як неповнолітній підозрюваний, обвинувачений повинен мати всі права, властиві йому в рамках конкретного кримінального провадження. Разом з тим у КПК України поняття неповнолітній визначено у п. 12 ст. 3, де вказано, що неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Визначення малолітньої особи також надано у вищевказаній нормі, але у п. 11,

де зазначено, що малолітня особа – це дитина до досягнення нею чотирнадцяти років [97].

Виходячи з зазначеного вище, а також з урахуванням проведеного аналізу національного кримінального процесуального законодавства, вважається можливим провести поділ усіх міжнародних стандартів, які використовуються при здійсненні кримінального провадження щодо неповнолітніх, на дві великі групи:

1) загальні стандарти, що притаманні усім неповнолітнім учасникам кримінального провадження без винятку. Вони поширюють свою дію на всі стадії кримінального провадження:

- право мати доступ до правосуддя, на законний, обґрунтований і вмотивований судовий розгляд, який передбачає проведення відповідного розслідування та наявність спеціальних слідчих і судових органів, що здійснюють розгляд кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, їх неупередженість, компетентність і невідкладність провадження;

- виключення тяганини під час досудового розслідування та судового розгляду;

- можливість отримання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим кваліфікованої правової допомоги, що надається центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги;

- можливість інформування неповнолітнього про підготовку та проведення всіх процесуальних дій, а також його права та обов'язки;

- можливість висловлення власної думки;

- повага до гідності дитини;

- можливість звернення до вищої інстанції з перегляду судового рішення;

- забезпечення права на свободу та особисту недоторканність;

- забезпечення безпеки неповнолітнього на всіх стадіях кримінального провадження;

2) спеціальні стандарти, що застосовуються у національному кримінальному процесі залежно від конкретного процесуального положення

неповнолітньої особи, яку залучено на певній стадії кримінального провадження:

- дотримання прав підлітків, які стали учасниками провадження зі сторони захисту та щодо яких здійснюється кримінальне переслідування;
- відповідність обставин вчиненому неповнолітнім кримінальному правопорушенню, його особистості та тим критеріям кримінального процесуального примусу, які повинні бути обрані щодо нього;
- перевага превентивних заходів до кримінально-правового конфлікту, що виник за участю неповнолітнього;
- гарантії дотримання державою заходів щодо попередження кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх;
- дотримання прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених зі сторони обвинувачення, та інших учасників кримінального провадження (встановлення регламенту проведення допиту, його тривалості, необхідних перерв під час отримання показань, приведення порядку провадження слідчих (розшукових) дій у відповідність до віку, а також ступеня зрілості дитини);
- регламентація нормами закону питання щодо відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Разом з тим спеціальна література, яка присвячена проблемам імплементації в українське законодавство міжнародних стандартів прав неповнолітніх і їх реалізації правозастовувачем, стала буяти поняттям ювенальних технологій [153; 196].

При розгляді терміна «ювенальні технології» необхідно проводити його відмежування від схожого поняття ювенальної юстиції, оскільки ювенальними технологіями варто вважати сукупність взаємообумовлених методів роботи з дітьми, збудованих у певній послідовності, завданням яких є сприяння розкриттю індивідуального потенціалу особистості для її вільного розвитку в суспільстві, позитивної самореалізації, а також самостійної відмови від неправомірної та асоціальної поведінки.

У світлі оцінки комплексності системи правових та організаційних методів, процедур і форм взаємодії відповідних державних органів в процесі роботи з неповнолітніми ювенальні технології варто сприймати як більш широке поняття, у порівнянні з поняттям ювенальної юстиції, яке його поглинає. Однак включення одного поняття в інше, у даному випадку, зовсім не означає повного змішування їхньої сутності. Як правильно зазначає Р. М. Опацький, при цьому доцільно враховувати, що цей процес опосередковується сукупністю наявних і реально функціонуючих економічних, політичних, духовних, конфесійних, демографічних та інших відносин, прийнятими в міжнародному співтоваристві та нашій країні соціальними стандартами [153, с. 46].

На жаль, під час впровадження ювенальної юстиції у суспільстві зустрічаються протиріччя, які негативно впливають на втілення міжнародних стандартів у національне законодавство. До яких можемо віднести:

а) ювенальна юстиція настроює дітей проти батьків, узаконює неповагу дітей до батьків і навіть провокує доноси на них, не дозволяє застосувати примус щодо дитини, без якого виховання неможливе;

б) ювенальна юстиція означає масове втручання держави у сімейне життя й жорстоке відібрання дітей у батьків за найменшу провину;

в) нібито ювенальна юстиція та права дитини суперечать християнській релігії, зокрема, патріархальності сім'ї та заповіді «Поважай батька свого і матір свою». Як додатковий аргумент наводиться приклад Греції (в якій православ'я є державною релігією), яка нібито відмовилась від ювенальної юстиції;

г) права дитини загалом і ювенальна юстиція зокрема – це продукт західного, ворожого для нас суспільства, непридатний для будь-яких інших, крім західної, суспільних систем;

д) в Україні і так багато установ, які опікуються дітьми, тому існування ювенальної юстиції позбавлене сенсу [95].

Дана позиція не містить під собою здорового глузду, у зв'язку з цим для національних органів рекомендоване створення цілісної системи ювенальних судів або спеціалізованих судових установ, які займалися б вирішенням проблем, пов'язаних з реалізацією міжнародних стандартів, за допомогою яких здійснюються кримінальні провадження за участю неповнолітніх. Вбачаємо, що цю проблему неможливо вирішити без відсутності взаємоузгодження в роботі створюваних органів.

Сприйняття ювенальних технологій як спеціальних процедур, які застосовуються у кримінальному провадженні, дозволить належним чином здійснювати досудове розслідування та судовий розгляд у провадженнях зазначеної категорії.

Вельми перспективним напрямом відмежування кримінальної процесуальної форми провадження щодо неповнолітніх від повнолітніх з урахуванням вимог міжнародних засад кримінального провадження є такий важливий міжнародний стандарт, як процедура медіації.

Під медіацією в науковій літературі розуміється спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту за допомогою неупередженої третьої сторони, так званого медіатора [77; 134; 237]. У одному з проєктів Закону України «Про медіацію» передбачено, що у кримінальному судочинстві медіацією між потерпілим і правопорушником є процедура, завдяки якій потерпілий та обвинувачений за обопільною згодою та за допомогою третьої сторони як посередника – медіатора – можуть досягти згоди щодо відшкодування завданої шкоди та примиритися [182].

Медіація у кримінальному процесі є напрямом впровадження моделі відновного правосуддя, яке, по суті, доповнює офіційну форму правосуддя, залучаючи самі сторони кримінального конфлікту до подолання суспільно небезпечних наслідків вчиненого правопорушення. Головною метою вирішення цього конфлікту є не покарання винного, а усунення завданої шкоди шляхом досягнення консенсусу між його сторонами та збереження спокою в суспільстві [57, с. 12].

Необхідність у законодавчому регулюванні інституту медіації набула ще більшої актуальності після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 16 вересня 2014 р. Крім цього, запровадження медіації в Україні передбачено планом дій щодо підвищення позиції України в рейтингу Світового банку «Ведення бізнесу» (Doing Business), затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1413. Водночас Міністром юстиції України 7 серпня 2019 р. підписано від імені України Конвенцію ООН про Міжнародні угоди щодо врегулювання спорів за результатами медіації (Сінгапурська конвенція про медіацію) [121, с. 4]. На жаль, Верховна Рада України жоден проєкт Закону України «Про медіацію» так і не схвалила, у зв'язку з чим залишається багато проблемних питань щодо процесуальної неузгодженості добровільного примирення неповнолітніх, які залучені у сферу кримінальних процесуальних відносин.

Перевантаженість судової системи, відповідне зниження рівня довіри соціуму до судової влади загалом, низька якість правосуддя та інші чинники, що сприяють домінуванню пасивної складової в сприйнятті людиною закону, дозволяють зробити висновок про недооцінений потенціал інтеграційних процедур медіації в уже існуючому порядку кримінального провадження.

Безумовну актуальність і науковий інтерес представляє аналіз проблем скорочення законодавцем додаткових правил здійснення судової та досудової діяльності в рамках розглянутих стандартів. Найбільшу увагу приділено регламентації загальних правил здійснення кримінального провадження.

Наразі українським законодавцем в черговий раз здійснюються спроби переглянути підхід до вирішення питання про можливість персональної підслідності, безпосередньо, що стосуються кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Значимість положень про спеціалізацію посадових осіб і органів визначається також і тим, що вони підлягають розгляду як невід'ємна частина таких міжнародних стандартів, як стандарт права на доступ до правосуддя і стандарт права на справедливий судовий розгляд.

Законодавець не приділяє належної уваги передбаченим міжнародними стандартами положенням про збереження конфіденційності інформації у провадженнях даної категорії. Разом з тим, з урахуванням ст. 8 Пекінських правил, інформація, що стосується участі неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні, здатна завдати шкоди їхньому здоров'ю, а також іншим чином мати негативний вплив на їхню особистість, повинна вважатися конфіденційною, що, своєю чергою, неодмінно має обмежувати гласність і відкритість судового провадження. У світлі означеної позиції вважаємо, що дія положень ст. 222 КПК України має також поширюватися і на стадію судового розгляду, що обумовлює необхідність законодавчого закріплення вимог міжнародних стандартів (ст. ст. 8, 21 Пекінських правил). Повинен бути заборонений допуск представників преси, присутність публіки в залі, крім батьків або осіб, які їх замінюють, а за необхідності – й представників установ, які за дорученням суду вирішують питання щодо неповнолітніх, а також публікацію відомостей і матеріалів про неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого [50, с. 81].

Вважаємо, що можливість проведення закритого судового засідання тільки щодо неповнолітніх на підставі ч. 2 ст. 27 КПК України не відповідає вимогам засади рівності перед законом і судом. Так, закон не передбачає отримання рекомендації психолога, який найбільш об'єктивно зможе у кожному випадку оцінити рівень психічного розвитку неповнолітнього та ступінь існуючих для нього ризиків щодо проведення судового розгляду відкрито. Відповідно, глава 38 КПК України повинна бути доповнена окремою нормою, яка буде забезпечувати конфіденційність розслідування кримінального провадження щодо неповнолітнього. Таку позицію підтримують 67,1 % респондентів (Додаток А).

Таким чином, міжнародні стандарти, які відображають універсальність захисту прав і свобод особи, повинні якісно втілити зазначені стандарти у національне законодавство. Також важливо враховувати, що сама по собі

наявність міжнародного стандарту в національному праві не повинна спричинити його перетворення у подвійний стандарт.

Варто брати до уваги і обов'язковість взаємозумовленості міжнародних стандартів. Дотримання прав і свобод особи неможливе без дотримання таких засад, як панування закону і верховенство права. Саме ці стандарти можна віднести до стандартів сучасної світової цивілізації з огляду на те, що вони ні за якої умови не повинні бути схильні до трансформації.

Головний акцент при реалізації міжнародних стандартів у національному законодавстві у світлі регламентації аспектів кримінального провадження щодо неповнолітніх повинен бути зроблений на їх повному і послідовному відображенні з урахуванням пріоритетного захисту прав та інтересів таких осіб. Розгляд же зазначених стандартів повинен проходити окремо, з урахуванням їх самостійних положень.

Найбільш оптимальним способом імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство має виступати створення діючої і реально функціонуючої цілісної системи ювенальної юстиції.

Висновки до розділу 1

1. Кримінальне процесуальне законодавство України має свою історію, власний шлях розвитку, що також вплинуло на формування предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього та поступове покращення становища неповнолітнього, забезпечення його прав та свобод шляхом залучення захисників та громадськості, проведення закритого судового розгляду, пріоритетне застосування примусових заходів виховного характеру, застосування альтернативного запобіжного заходу, спеціалізацію слідчих та суддів.

2. Методологія дослідження визначає програму, стратегію та алгоритм його проведення, теоретичні підвалини (засади), концептуальні цілі, а також

інструменти (прийоми, способи, засоби). У роботі застосовано загальнонаукові, спеціальні і конкретно наукові методи пізнання, а саме: історико-правовий; діалектичний; системно-структурний; спеціально-наукові; формально-юридичний; соціологічний; герменевтичний. Застосування зазначених методів обумовлене системним підходом, що надасть можливість дослідити підняті проблеми в єдності їх змісту та юридичної форми. Обрані методи використано у взаємозв'язку, що забезпечило всебічність, повноту та об'єктивність отриманих наукових результатів проведеного дослідження.

3. Здійснено класифікацію міжнародних стандартів кримінального провадження щодо неповнолітніх із поділом на дві групи:

1) загальні стандарти, що притаманні усім неповнолітнім учасникам кримінального провадження, без винятку. Вони поширюють свою дію на всі стадії кримінального провадження:

- право мати доступ до правосуддя, на законний, обґрунтований і вмотивований судовий розгляд, який передбачає проведення відповідного розслідування та наявність спеціальних слідчих і судових органів, що здійснюють розгляд кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, їх неупередженість, компетентність та невідкладність провадження;

- виключення тяганини під час досудового розслідування та судового розгляду;

- можливість отримання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим кваліфікованої правової допомоги, що надається центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги;

- можливість інформування неповнолітнього про підготовку та проведення всіх процесуальних дій, а також її права та обов'язки;

- можливість висловлення власної думки;

- повага до гідності дитини;

- можливість звернення до вищої інстанції з перегляду судового рішення;

- забезпечення права на свободу та особисту недоторканність;

- забезпечення безпеки неповнолітньому на всіх стадіях кримінального провадження;

2) спеціальні стандарти, що застосовуються залежно від процесуального положення неповнолітньої особи, яку залучено на певну стадію кримінального провадженні:

- дотримання прав підлітків, які опинилися учасниками провадження зі сторони захисту та щодо яких здійснюється кримінальне переслідування;

- відповідність обставин вчиненому неповнолітнім кримінальному правопорушенню, його особистості та тим критеріям кримінального процесуального примусу, які повинні бути обрані щодо нього;

- перевага превентивних заходів до кримінально-правового конфлікту, що виник за участю неповнолітнього;

- гарантії дотримання державою заходів щодо попередження кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх;

- дотримання прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених зі сторони обвинувачення, та інших учасників кримінального провадження (встановлення регламенту проведення допиту, його тривалості, необхідних перерв під час отримання показань, приведення порядку провадження слідчих (розшукових) дій у відповідність до віку, а також ступеня зрілості дитини);

- регламентація нормами закону питання щодо відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

РОЗДІЛ 2

ЕЛЕМЕНТИ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1 Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

Наразі для держави та суспільства важливими залишаються проблеми боротьби з підлітковою злочинністю та пріоритет охорони прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні. Стан злочинності серед неповнолітніх викликає занепокоєння. Постає гостра необхідність у пошуку нових ефективних засобів попередження їх злочинності, вжиття додаткових заходів, котрі б призвели до поступового скорочення злочинних проявів серед неповнолітніх.

Відповідно до завдань кримінального провадження кожна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, повинна бути притягнута до кримінальної відповідальності в міру своєї вини. Однак законодавець залежно від віку поділяє осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, на кілька категорій і встановлює для них певні процесуальні гарантії з метою захисту їх конституційних прав. Однією з таких категорій є неповнолітні, які підлягають підвищеному захисту з боку державних органів і посадових осіб. Саме тому кримінальні провадження, в яких беруть участь неповнолітні, виділяють в окреме провадження, в якому встановлено додаткові процесуальні гарантії захисту їх особистих прав.

Доказування, згідно зі ст. 91 КПК України, – це різновид процесу пізнання, однією з особливостей якого є визначення в законі переліку тих обставин, які необхідно встановити в кримінальному провадженні. Ці обставини називають предметом доказування.

Безумовно, доказування як процес отримання та використання доказів є єдиним засобом досягнення мети та завдань кримінального провадження, захисту прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у ньому. У теорії доказів процес доказування вважався різновидом пізнання обставин злочину, які мають значення для його розслідування [63], а процедура кримінального процесуального доказування є специфічною процесуальною методологією пізнання уповноваженими законом суб'єктами відповідного об'єкта дослідження [259, с. 4–6].

Доказування у кримінальному процесі розкривається у двох аспектах: як сукупність взаємопов'язаних процесуальних дій, що чітко здійснюються у встановленому законом порядку, спрямованих на пізнання обставин досліджуваного кримінального правопорушення шляхом збирання, перевірки, оцінки доказів і використання їх з метою достовірного встановлення обставин кримінальної справи; як різновид процесу пізнання, розумова (логічна) діяльність, що полягає в перевірці та оцінці отриманих фактичних даних і їх джерел й визнанні їх доказами, в оцінці окремих доказів та їх сукупності, в обґрунтуванні цими доказами відповідних процесуальних рішень [65, с. 10; 123, с. 90; 169, с. 17].

Як пізнавальна діяльність доказування здійснюється у формі правових відносин. Не виникає сумнівів, що доказування повинно здійснюватися в межах кримінально-процесуальних відносин, інакше вони отримані незаконно та є недопустимими.

Погоджуємося з позицією, викладеною у науковій літературі, що пізнання обставин кримінального правопорушення, на відміну від пізнання в інших сферах людської діяльності, відбувається за специфічною формою доказування, яка складається із збирання, перевірки та оцінки доказів і полягає в розумовій та практичній діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду стосовно встановлення винуватості обвинуваченого й обґрунтування його вини [60, с. 76].

Щодо співвідношення кримінального процесуального пізнання і доказування підтримуємо науковців, які вважають, що пізнання, результати якого мають юридичне значення, здійснюється лише в процесуальній формі [132; 167].

Законодавець у Кримінальному процесуальному кодексі України закріпив елементи доказування. Частина 2 ст. 91 КПК України передбачає, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [97]. Тобто структурно доказування складається з трьох елементів.

Однак, у літературі постійно піднімається питання щодо структури та змісту доказування, оскільки вважається, що схема доказування, яка складається лише з одних традиційних компонентів (збирання, перевірки, оцінки доказів), не має універсального характеру [14, с. 11; 169, с. 19].

Підтримуємо позицію М. А. Погорецького, який вважає, що універсальною структурою доказування міг би стати поділ його на два етапи, що становлять його як єдиний процес: 1) отримання доказів; 2) використання доказів для обґрунтування рішень у кримінальному провадженні [169, с. 19].

Оскільки предмет нашої роботи не стосується поглибленого дослідження елементів процесу доказування, зупинимось на проблемних питаннях. Так, необхідно погодитись з позицією, яку підтримують науковці-процесуалісти, котрі вказують, що до проведення слідчих (розшукових) дій докази не виникають, оскільки процесуальних доказів у готовому вигляді не існує, а при вчиненні злочину утворюються сліди, інформація тощо про кримінальне правопорушення [167, с. 502; 259, с. 10]. У зв'язку з цим збирають, перевіряють, оцінюють не докази, а відомості, інформацію, сліди, предмети, які можуть в подальшому перетворюватись у докази.

Також, законодавець не розкриває поняття доказування, у зв'язку з цим у ч. 2 ст. 91 КПК України пропонуємо чітко визначити поняття доказування, а саме: *доказування обставин вчинення кримінального правопорушення*, та

доповнити цю частину наступним реченням: *Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, визнаються судом за умови аргументування власної позиції сторонами з метою переконання суду у її достовірності, що обумовлене достатньою сукупністю доказів або ж сформоване шляхом застосування правил кримінальної процесуальної форми.*

Як відомо, метою доказування у кримінальному провадженні є отримання відомостей з метою встановлення реальної дійсності, шляхом встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження. Таку сукупність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному процесі у кожному кримінальному провадженні, у теорії кримінального процесу прийнято йменувати предметом доказування [59, с. 48]. У зв'язку з цим, як зазначав В. О. Попелюшко, за законом предмет доказування трактується як системна сукупність фактів і обставин об'єктивної дійсності, які мають матеріально-правове та процесуальне значення й знання про які є необхідними і достатніми фактичними підставами для вирішення кримінальних справ остаточно і по суті [170, с. 48].

Схожої позиції дотримувались інші науковці. Так, на думку М. М. Михеєнка, під предметом доказування необхідно розуміти узагальнене відображення об'єкта кримінально-процесуального пізнання, що здійснюється через судові докази. Науковцем визначено певну сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, встановлення яких потрібне для вирішення заяв і повідомлень про злочини, кримінальної справи загалом або судової справи в стадії виконання вироку, а також для прийняття процесуальних профілактичних заходів у справі [132, с. 98–99].

Своєю чергою, А. С. Кобліков вважає, що предмет доказування – це «сукупність істотних для справи обставин, які повинні бути встановлені в процесі доказування у кримінальній справі в інтересах її правильного вирішення» [78, с. 13]. Під предметом доказування у кримінальному провадженні Н. П. Кузнецов вбачає систему обставин, встановлення яких є необхідним для правильного вирішення кримінального провадження та

виконання завдань кримінального судочинства, які у зв'язку з цим підлягають встановленню за допомогою доказів. Продовжуючи свою думку, науковець вказує на те, що сукупність фактів та обставин, що становлять предмет доказування, являє собою ту частину об'єктивної дійсності, яка пізнається в процесі досудового розслідування та судового розгляду з метою встановлення істини [106, с. 28].

Підтримуємо позицію П. А. Лупинської, яка досліджуючи предмет доказування, зазначає, що ним є юридично значимі фактичні обставини, передбачені в кримінальному та кримінальному процесуальному законі, що підлягають установленню за допомогою доказів з метою ухвалення рішення у справі загалом або з окремих правових питань [240, с. 294].

Автори відомого у свій час навчального підручника включають до поняття предмета доказування: обставини, що підлягають доказуванню в усіх кримінальних провадженнях; обставини, що підлягають доказуванню з урахуванням окремих категорій кримінальних проваджень; інші обставини, що мають значення для правильного розгляду кримінального провадження й регулюються законом, зокрема проміжні обставини, а також обставини, що мають значення для оцінки доказів, та ін. [41, с. 73–84].

Є. Г. Коваленко у своїй роботі з теорії доказів дає визначення предмета доказування, під яким потрібно розуміти будь-які фактичні дані, за допомогою яких особа, яка провадить дізнання, орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя (суд) встановлюють обставини події кримінального правопорушення та причини і умови, які сприяли вчиненню злочину, а також інші обставини (докази), які мають значення для правильного вирішення кримінального провадження [79, с. 114].

У контексті досліджуваної проблематики С. М. Стахівський наголошує, що предмет доказування – це передбачена законом сукупність обставин, які підлягають обов'язковому встановленню у кожній кримінальній справі з метою її правильного вирішення [226, с. 32].

Підсумовуючи наведені вище визначення, погоджуємось з дефініцією В. Г. Гончаренка, який з урахуванням змін у кримінальному процесуальному законодавстві вказує, що предмет доказування у кримінальних провадженнях являє собою фактичний склад кримінального правопорушення, що дозволяє виконати всі завдання кримінального провадження щодо тих діянь, відносно яких здійснювалось досудове розслідування і судовий розгляд [39, с. 122].

З викладеного вище можемо стверджувати, що більшість авторів мають схожу позицію щодо поняття предмета доказування, визначають коло обставин, що обов'язково підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Отже, предмет доказування – це коло закріплених у КПК України обставин, які повинні бути встановлені під час доказування у кожному кримінальному провадженні. Згідно з ч. 1 ст. 91 КПК України у кримінальному провадженні підлягають доказуванню:

- 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);
- 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;
- 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;
- 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;
- 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;
- 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, що підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення

кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [97].

Аналіз зазначеного переліку дозволяє дійти висновку про те, що передбачені обставини становлять кінцеву мету доказування, всі ці обставини необхідно встановити для вирішення кримінального провадження по суті.

Предмет доказування сформульований у законі в загальному вигляді, застосовується до всіх видів злочинів. Для того, щоб конкретизувати ті обставини, які повинні бути встановлені у кримінальному провадженні, необхідно звернутися до закону. Саме норми кримінального права формулюють юридично значимі ознаки, які й слугують орієнтиром для визначення предмета доказування по конкретній кримінальній справі [131, с. 27].

Однозначно, в процесі доказування необхідно встановити інші обставини, наприклад, перебування підозрюваного на місці вчинення злочину або в іншому місці, знайдення в приміщенні підозрюваного речей, які були викрадені у потерпілого, тощо. Безперечно, що такі відомості не становлять кінцевої мети доказування, але на певному етапі кримінального провадження їх необхідно встановити. У даному випадку необхідно пам'ятати, що до предмета доказування не потрібно залучати будь-які відомості, наприклад, встановлення малозабезпеченості підозрюваного, оскільки відомості повинні стосуватися передусім події кримінального правопорушення.

Отже, предмет доказування в кримінальному провадженні має складну структуру, та складається з:

1) обставин, які становлять кінцеву мету процесу доказування (ст. 91 КПК України);

2) проміжних (доказових) фактів (це обставини, які необхідно доказати на певному етапі розслідування для того, щоб з їхньою допомогою можна було б дійти висновку про наявність або відсутність обставин, які є кінцевою метою доказування);

3) допоміжних фактів (це обставини, за допомогою яких можна встановити достовірність наявних доказів або відшукати додаткові докази) [98, с. 216–217; 101, с. 238].

У юридичній літературі наявна класифікація предмета доказування на: загальний (ст. 91 КПК України); родовий (щодо окремих видів злочинів); спеціальний (у справах про суспільно-небезпечні діяння неосудних і про злочини неповнолітніх) та індивідуальний (у кожній конкретній справі) [23, с. 86–87; 67, с. 33].

До загального предмета доказування відносяться обставини, які підлягають обов'язковому встановленню у кримінальному провадженні, з урахуванням особливостей кожного окремого кримінального провадження.

Структура і зміст передбачені як ст. 91 КПК України, так і нормами Загальної частини КК України. Загальність передбачає обов'язковість доказування на стадії досудового розслідування та судового розгляду, що є запорукою успішної роботи органів досудового розслідування, прокурора та суду.

Обставини, які відносяться до загального предмета доказування у кримінальному провадженні, умовно можемо поділити на:

- обставини, що підлягають доказуванню у будь-якому кримінальному провадженні незалежно від складу кримінального правопорушення. Наприклад, подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення), винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

- обставини, що не підлягають доказуванню у конкретному кримінальному провадженні, хоча і передбачені ч. 1 ст. 91 КПК України, тобто

підлягають встановленню не в кожному кримінальному провадженні, а диференціюються залежно від конкретного складу кримінального правопорушення [82, с. 112]. Так, у кримінальних правопорушеннях з формальним складом шкода є лише факультативним елементом предмета доказування. Наприклад, для кримінальних правопорушень, передбачених ст. 109 КК України «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади», 112 КК України «Посягання на життя державного чи громадського діяча», злочинний результат презюмується, тому для їх кваліфікації достатньо встановити лише вказане в законі діяння, а встановлення виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, непотрібно.

Не викликає заперечень позиція, що під час здійснення провадження слідчим, дізнавачем, прокурором, суддею виявляються нові обставини, які впливають як на подальше розслідування, так і на отриману вже інформацію. На це в юридичній літературі правильно зазначено, що треба розрізняти предмет доказування як програму діяльності суб'єктів кримінального процесу (суб'єктів доказування) і фактично встановлені ними обставини. Якщо останні не відповідають заданій програмі (предмету доказування), це може призвести до зміни обвинувачення (підозри – за КПК України 2012 р.), закриття кримінального провадження або винесення виправдувального вироку [239, с. 225].

У зв'язку з цим загальний предмет доказування на проміжному етапі розслідування стосується підозри, на завершальному етапі закріплюється у обвинувальному акті, на судових стадіях лягає в основу вироку чи ухвали.

Однозначно, загальний предмет доказування підлягає доказуванню в кожному кримінальному провадженні незалежно від кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення й конкретних фактичних обставин, однак не всі обставини можуть бути встановлені та потребують доказування. Так, п. 6 та 7 ст. 91 КПК України з'ясовуються обставини визначених в законодавстві

кримінальних правопорушень чи суб'єктів, до яких не входять неповнолітні [251, с. 121].

Родовий предмет доказування стосується окремих видів злочинів. Законодавець визначив обставини, які підлягають доказуванню як загальний напрям для сторін кримінального провадження по розслідуванню всіх кримінальних правопорушень. Підтримуємо позицію, яка викладена у юридичній літературі щодо специфічності обставин, які підлягають доказуванню, залежно від ознак складу кримінального правопорушення, поєднання і співвідношення, що є ключовим елементом під час розроблення методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [75, с. 109].

Для забезпечення встановлення родового предмета доказування розробляються методичні рекомендації з метою підвищення розслідування кримінального правопорушення, а також опубліковуються роз'яснення рішень суду.

Спеціальний предмет доказування – це певна частина суспільних відносин з приводу обставин вчинення кримінальних правопорушень, характер яких залежить від певного провадження. Він визначається на рівні норм Особливої частини кримінального закону, в яких сформульовані конкретні юридичні ознаки вчинених кримінальних правопорушень, норм ст. 91 КПК України та окремих глав КПК України, які регламентують порядок так званих особливих проваджень [260].

Насамперед це стосується проваджень щодо неповнолітніх і застосування примусових заходів медичного характеру, оскільки в чинному кримінальному процесуальному законі, який регулює порядок їх здійснення, передбачені спеціальні норми, що наводять перелік обставин, які підлягають встановленню в цих провадженнях (ст. ст. 485 і 505 КПК України).

Особливий предмет доказування у цій категорії проваджень є однією з додаткових гарантій захисту прав та охоронюваних законом інтересів неповнолітніх. Підтримуємо позицію М. О. Карпенка, що предмет доказування

в справах про злочини неповнолітніх є самостійним інститутом кримінально-процесуального права, а у відповідних статтях КПК України робиться акцент саме на додатковому та більш ретельному вивченні правозастосовувачем обставин, які характеризують особу неповнолітнього правопорушника, а також на виявленні причин і умов, що сприяли вчиненню ним злочину [74, с. 5, 8].

Чинний КПК України не передбачає обов'язок для слідчого, дізнавача, прокурора встановлювати причини та умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Вважаємо, що законодавець не врахував у законі це положення помилково, на що вказують у своїх роботах науковці.

Так, С. О. Баранов стверджує, що, на жаль, у змісті КПК України 2012 р. не знайшли свого подальшого розвитку положення КПК України 1960 р. про таку форму запобігання злочинам, як подання слідчого по усуненню причин та умов, які сприяли вчиненню конкретного злочину, тим самим не буде забезпечуватись реалізація загальних і конкретних завдань профілактики злочинів у суспільстві [11, с. 254].

На думку О. В. Сіренка, значним недоліком КПК України 1960 р. вважається відсутність норми, яка зобов'язує слідчого при проведенні розслідування виявляти причини та умови, що сприяли вчиненню злочину [218, с. 282].

Своєю чергою, В. М. Юрчишин стверджує, що відсутність положення, яке не вимагає від слідчих, дізнавачів, прокурорів займатися запобіганням кримінальних правопорушень і не врахування виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню цих правопорушень у предметі доказування по кримінальному провадженню, має суттєвий недолік, який необхідно терміново усунути, бо спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням є обов'язковим атрибутом кримінального процесу будь-якої демократичної країни світу і займає в ньому чільне місце [266, с. 157].

Розвиваючи цю думку в іншій науковій роботі, В. М. Юрчишин вказує на недоліки, пов'язані з не встановленням причин і умов, які зумовлені тим, що розслідування кримінальних правопорушень, з одного боку, стосується реакції

суспільства та держави на конкретний злочин з метою вжиття до винуватих кримінально-правових заходів, а з іншого боку, – з кримінологічною реакцією суспільства і держави на фактори, детермінуючі кримінальні правопорушення, шляхом їх усунення чи блокування [267, с. 215].

Підтримуємо позицію автора щодо необхідності включення причин та умов, які сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, до ст. 91 КПК України, а також обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, саме до предмета доказування. Таке доповнення цієї норми сприятиме подальшій активізації профілактичної діяльності слідчого та прокурора й одночасно зміцненню законності та правопорядку в державі [266, с. 164].

Як видається, упущенням законодавства є відсутність у КПК України 2012 р. положень щодо обов'язку органів, які здійснюють кримінальне провадження, встановлювати причини та умови, які сприяли вчиненню злочину, і вживати заходів щодо їх усунення. В. П. Шибіко пропонує доповнити перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 91 КПК України), новим пунктом: причини та умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення [263, с. 107].

О. Баганець пропонує доповнити ст. 91 КПК України положенням про доказування причин та умов, які сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, оскільки відсутність у законі норми про обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора встановлювати причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, зводить нанівець слідчу профілактику [9, с. 84]. Продовжуючи свою думку, автор зазначає, що:

- невиявлення причин та умов призводить до неповноти проведення досудового розслідування;

- відмова законодавця від регулювання у КПК України питання про встановлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, не узгоджується з Указами Президента України та розпорядженнями Кабінету Міністрів України про профілактику злочинності;

– відсутність у КПК України норми про доказування причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, призвело до того, що цей Кодекс вступає у суперечність з п. 4 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру», адже закон не вимагає, щоб слідчі займалися профілактичною діяльністю, прокурор позбавлений можливості вимагати від органів досудового розслідування, щоб вони виявляли причини та умови вчинення злочину, вживати заходів щодо їх усунення [9, с. 85].

Представляє інтерес думка І. В. Павленка щодо недопустимості відсутності причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, до яких автор відносить:

1) без їх з'ясування неможливо встановити окремі складові предмета доказування, зокрема, парадоксальним видається доказування обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання без встановлення події, в якій вчинявся злочин, внутрішніх і зовнішніх факторів, що сприяли його вчиненню. Також фактично унеможлиблюється встановлення обставин, які характеризують особу обвинуваченого, та обставин, які обтяжують чи пом'якшують покарання;

2) відсутність у ст. 91 КПК України положення про обов'язковість доказування причин та умов вчинення злочину вступає в колізію з п. 5 ч. 2 ст. 29 Закону України «Про прокуратуру» (закон 1991 року – доповнення автора, на даний час п. 4 ч. 1 ст. 26), відповідно до якого на прокуратуру покладається нагляд за здійсненням заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню;

3) без з'ясування причин та умов вчинення злочину неможливо побачити загальну картину того чи іншого виду злочинності, а відтак і злочинності загалом, що паралізує профілактичні заходи [160, с. 383–384].

На думку М. М. Сербіна, дослідження обставин кримінального провадження не є всебічним і повним, якщо не виявлені причини та умови вчинення злочину, а також, невжиття заходів щодо їх усунення може бути використано для вчинення інших злочинів. У зв'язку з цим автор пропонує

внести зміни до ст. 91 КПК України, доповнивши перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, нормою щодо встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, або доповнити його нормами, аналогічними ст. ст. 23, 23¹ КПК 1960 р. [212, с. 190].

Однак такий підхід піддається критиці. А. А. Десятник зазначає, що включення причин і умов вчинення кримінального правопорушення до предмета доказування недоцільне, навіть шкідливе для правоохоронної діяльності тому, що:

а) причини та умови вчинення злочину ніколи не входили до предмета доказування, визначеного ст. 64 КПК 1960 р., а тільки встановлювалися відповідно до ст. ст. 23, 23¹ цього Кодексу;

б) включення причин та умов вчинення кримінального правопорушення до предмета доказування дасть можливість учасникам кримінального провадження пред'являти стороні обвинувачення претензії, що вони не в повному обсязі їх доказали, що призведе до затягування досудового розслідування або судового розгляду [56, с. 248].

Автор пояснює це тим, що причини та умови вчинення злочину передбачають обставини, які у повному обсязі доказати неможливо. У зв'язку з цим А. А. Десятник пропонує передбачити в окремих нормах КПК України встановлення причини та умови, а не їх доказування.

Дискутуючи з прихильниками цієї позиції, Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський у своїй роботі доречно вказують, що такий підхід до визначення структури предмета доказування є не зовсім правильним, оскільки встановлення причин злочину та умов його вчинення не може не входити до предмета доказування, бо впливає на правильне вирішення кримінальної справи [48, с. 34].

Вважаємо позицію А. А. Десятника щодо встановлення, а не доказування причин та умов вчинення злочину необґрунтованою, оскільки доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження (ч. 2 ст. 91 КПК

України) [97], що призводить до пізнання всіх обставин, зокрема й причин та умов.

Поділяємо думку А. В. Форостяного, що крім включення до ч. 1 ст. 91 КПК України положення про доказування причин та умов, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, цей Кодекс також необхідно доповнити нормою, яка повинна передбачити процесуальний порядок реагування слідчого, дізнавача та прокурора на ці обставини [248, с. 155].

Підтримуємо законодавців, які внесли до Верховної Ради України проєкт Закону України № 4444 від 14 березня 2014 р. «Про внесення змін до КПК України щодо слідчих, що здійснюють досудове розслідування», у якому пропонують доповнити КПК України новою нормою, а саме: «Подання слідчого, прокурора в кримінальному провадженні». У ній слушно пропонується передбачити такі положення:

- слідчий, прокурор, установивши в ході досудового розслідування причини та умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, вносять у відповідний державний орган, громадську організацію, установу, підприємство незалежно від форм власності або посадовій особі подання про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов;

- не пізніше місячного строку за поданням має бути вжито необхідних заходів і про результати поінформовано особу, яка надіслала подання;

- у разі залишення подання без розгляду слідчий, прокурор зобов'язаний ужити заходів, передбачених ст. ст. 254–257 Кодексу України про адміністративні правопорушення [181]. На жаль, цей законопроект не було прийнято.

Отже, пропонуємо доповнити КПК України новою обставиною, що підлягає доказуванню у ч. 1 ст. 91 КПК України, такого змісту: *«8) причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення»*. Окрім цього КПК України необхідно доповнити новою нормою, яка буде передбачати заходи реагування на їх усунення слідчим, дізнавачем, прокурором і судом. Як свідчить проведене нами опитування слідчих, більшість з них (81,2 %)

вважають позитивним доповнення КПК України обставиною, що буде забезпечувати встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення (Додаток А).

Безпосередній (індивідуальний) предмет доказування – це сукупність суспільних відносин щодо обставин, які повинні бути встановлені в конкретному кримінальному провадженні залежно від певних, притаманних саме вчиненню конкретного кримінального правопорушення, фактичних обставин. На цьому рівні вимоги закону щодо загальних обставин, які підлягають доказуванню, а також щодо обставин вчинення «проектуються на обставини» конкретного кримінального правопорушення, набуваючи неповторних, індивідуальних ознак [260].

Однак, С. М. Стахівський зауважує, що поділяти предмет доказування на декілька видів: загальний предмет доказування, родовий (щодо окремих видів злочинів), спеціальний (у справах про суспільно небезпечні діяння неосудних і злочини неповнолітніх) та індивідуальний, у кожній конкретній справі непотрібно. Автор наголошує, що законодавець формулює лише родові властивості даного процесуального інституту і надає можливість органам досудового розслідування та суду конкретизувати їх з урахуванням обставин кримінальної справи [225, с. 30]. І. М. Козьяков підкреслює, що обрана законодавцем лінгвістична конструкція для визначення предмета доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх передбачає не підміну, а деталізацію і конкретизацію загального предмета доказування [83, с. 88].

Підтримуємо позицію В. В. Вапнярчука щодо обставин, які складають загальний, родовий чи спеціальний предмет доказування, уточнюються й доповнюються згідно з кримінально-правовою кваліфікацією правопорушення, оскільки предмет доказування в конкретному кримінальному провадженні в силу специфічних особливостей учинення кримінального правопорушення і процесу його доказування є індивідуальним (безпосереднім) [23, с. 90]. З цього приводу Л. Є. Владимиров у своїй науковій праці зазначав, що питання про те, що підлягає доказуванню, так чи інакше, вирішується в окремому випадку з

огляду на те, що вимагає кримінальний закон для складу відповідного злочину, які обставини беруться до уваги при індивідуалізації винності підсудного [32].

Своєю чергою, В. І. Фаринник стверджує, що під час розслідування конкретного кримінального провадження загальний предмет доказування потребує індивідуалізації, що обов'язково здійснюється з урахуванням вимог диспозиції статті КК України, за якою кваліфікується діяння, що підлягає доказуванню [244, с. 49]. Вважаємо, у даному випадку обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, відносяться не до індивідуалізованих обставин, а до відомостей, які доповнюють чи розширюють загальний предмет доказування.

Цієї позиції дотримується О. В. Ковтун, який підкреслює, що загальність предмета доказування виражається через певний порядок досудового розслідування та особливості обставин, що підлягають доказуванню у всіх провадженнях, де, наприклад, підозрюваний, обвинувачений є неповнолітньою особою. Проте така «загальність» є не цілковитою, оскільки відповідні положення застосовуються лише до певного виду кримінальних проваджень, а не до індивідуального випадку вчинення кримінального правопорушення [81, с. 127].

Схожу думку висловлює М. С. Остапчук, зазначаючи, що обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, доповнюють загальний предмет доказування, а не індивідуалізують його. Додаткові обставини, встановлені законодавством, орієнтують орган досудового розслідування на поглиблене дослідження обставин, які мають значення для підвищення виховної та профілактичної ролі судочинства, індивідуалізації відповідальності та покарання кожного неповнолітнього. Відповідне розширення предмета доказування є необхідним для виключення застосування до неповнолітнього кримінального покарання, обмежуючись заходами суспільного впливу та примусовими заходами виховного характеру, якщо цього достатньо для виправлення неповнолітнього [157, с. 338].

Досліджуючи предмет доказування необхідно звернути увагу на його структуру. У своїй праці М. С. Строгович виокремив головний факт, як окрему частину предмета доказування, до якого входять усі обставини, що підтверджують або спростовують подію злочину, вину обвинуваченого, встановлюють обставини, які його характеризують. Усі ж інші обставини, що підлягають доказуванню, однак не входять до головного факту, також мають важливе значення, оскільки вони пов'язані з головним фактом, доводять його наявність чи спростовують його [227, с. 365, 369].

В юридичній літературі розглядаються два напрями дослідження поняття «головного факту». Перші до головного факту відносять всі елементи предмета доказування, а саме обставини загального предмета доказування, на відміну від доказових фактів [199, с. 97]. Другі розглядають його як частину складу кримінального правопорушення в усіх його чотирьох елементах: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони [110, с. 117].

Не викликає заперечень твердження В. Вапнярчука, що між ними немає істотної різниці, адже їх зміст є майже ідентичним, тільки в першому головний факт визначається з використанням процесуальної, а в другому – кримінально-правової термінології [21, с. 246].

Доцільно звернути увагу на позицію Ю. К. Орлова, який здійснив співвідношення головного факту з іншими елементами процесу доказування, а саме:

а) всі елементи встановлюються тільки стосовно головного факту. Так, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення, обставини, які характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, встановлюються лише щодо конкретної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Без встановлення головного факту пізнання всіх інших обставин втрачає сенс;

б) не встановлення головного факту означає, що кримінальне правопорушення залишилося нерозкритим, і таким чином, завдання кримінального провадження невиконаним. Не встановлення інших обставин

хоча і знижує ефективність кримінального провадження, але не виключає виконання завдань, які перед ним стоять. Так, якщо не буде доведено умисел, особа може бути засуджена за вчинення кримінального правопорушення з необережності; якщо не будуть доказані обтяжуючі обставини, особа може бути засуджена за вчинення кримінального правопорушення без обтяжуючих обставин;

в) встановлення головного факту в негативній формі означає, що відпадає необхідність пізнання всіх інших елементів предмета доказування [155, с. 54–55].

Підтримуємо позицію науковців, які вважають, що формулювання обставин, які входять до предмета доказування, і їх правовий зміст не дозволяють ділити єдиний предмет доказування на частини та виокремлювати з їх сукупності так званий «головний факт», тобто факт, що охоплює подію кримінального правопорушення і винуватість особи, яка його вчинила (п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 КПК України) [175, с. 219; 201, с. 51].

Здійснюючи досудове розслідування чи розглядаючи у суді кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, слідчі, прокурори, судді також, зобов'язані встановлювати обставини, які залежать від кваліфікації злочину за відповідною статтею кримінального закону. Тобто, володіючи відомостями про загальні обставини, які підлягають обов'язковому доказуванню, незалежно від вчиненого кримінального правопорушення неповнолітнім, забезпечується дотримання завдань кримінального провадження. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що загальне та окреме, таким чином, знаходяться у діалектичному взаємозв'язку [262, с. 116].

Однозначно, обставини, що становлять кінцеву мету доказування, необхідно встановити у кожному кримінальному провадженні, незалежно від виду кримінального правопорушення. Встановлення цих обставин необхідне для застосування норм матеріального кримінального закону [251, с. 203].

У науковій літературі обґрунтовується позиція, що загальний предмет доказування співвідноситься з додатковим (спеціальним), як співвідносяться

загальна та спеціальна норми. Тобто, зазначений предмет доказування розуміється як:

– окреме та самостійне (спеціальне або спеціалізоване) явище процесуальної дійсності, що притаманне власне провадженню щодо неповнолітніх та існує самостійно від загального предмета доказування [35, с. 11];

– прояв деталізації (конкретизації або розширення) загального предмета доказування стосовно випадку розслідування кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім [83, с. 88].

З огляду на викладене вважаємо, що предмет доказування – це передбачена кримінальним процесуальним законом сукупність обставин, які підлягають обов'язковому встановленню у кожному кримінальному провадженні з метою ефективного виконання завдань кримінального провадження, та є гарантією захисту прав і законних інтересів осіб зазначеної категорії.

2.2 Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

Боротьба зі злочинністю серед неповнолітніх відноситься до одного з важливих напрямів діяльності органів досудового розслідування, прокуратури й суду, які здійснюють кримінальне провадження. Ефективні правові заходи, які застосовуються слідчими, дізнавачами, прокурорами та судами щодо неповнолітніх, можуть впливати на забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства зокрема та країни загалом, оскільки неможливо будувати демократичну правову державу там, де є систематичне порушення прав і свобод не тільки неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, а й інших учасників кримінального провадження.

Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх, що передбачений ст. 484 КПК України, визначається загальними правилами КПК для кримінального провадження з урахуванням особливостей, закріплених у гл. 38 КПК України «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх». У зазначеній главі містяться норми, якими передбачено підвищення захищеності прав неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Кримінальний процесуальний закон зобов'язує органи, що здійснюють кримінальне провадження щодо неповнолітніх, якомога детальніше встановлювати обставини, що стосуються характеристики особистості неповнолітнього та обставин, спрямованих на виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню ним кримінального правопорушення. Саме сукупність цих обставин і становить спеціальну норму про особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (ст. 485 КПК України).

У юридичній літературі висловлюється позиція, що специфіка предмета доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітнього повинна встановлюватись стосовно будь-якої обставини, яка підлягає доказуванню. Доводячи подію кримінального правопорушення, необхідно з'ясувати можливість вчинення цього діяння неповнолітнім з урахуванням його фізичних та інших особливостей. Доводячи винуватість неповнолітнього, потрібно дослідити наявність нетипової мотивації, яка впливає на усвідомлення неповнолітнім як свого характеру, так і наслідків своїх дій, особливо нерозуміння дійсної ролі неповнолітнього у підготовці, здійсненні, приховуванні злочину [44, с. 704].

В. Г. Просвірнін предметом доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вважає систему обставин, що підлягають доказуванню з урахуванням особливостей соціально-психологічних якостей неповнолітнього, необхідних для досягнення завдань кримінального провадження. Продовжуючи свою думку, автор наголошує, що зазначені особливості обумовлені специфікою фізичних і соціально-психологічних якостей неповнолітнього та чинниками, що визначають віковий розвиток особистості. З урахуванням цих

обставин предмет доказування уточняється та деталізується стосовно конкретного складу злочину [183, с. 146].

О. О. Левендаренко зазначав, що обставини, які підлягають доказуванню у кримінальних справах щодо неповнолітніх, також встановлюються у справах про злочини дорослих осіб, але завдяки специфіці суб'єкта злочину набувають особливого правового сенсу, спеціального призначення [115, с. 69].

Як бачимо, визначення дослідників співпадають за основними умовами, однак, найбільш повне поняття дав І. М. Коз'яков, який вважає, що предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх – це сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, які підлягають встановленню з урахуванням соціально-психологічних особливостей суб'єкта кримінального правопорушення, необхідних для об'єктивного вирішення і виконання завдань кримінального провадження [83, с. 89].

Окрім загальних норм щодо предмета доказування у кримінальному провадженні, законодавець також встановив спеціальні норми, що розкривають предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

У навчальній літературі обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, нерідко називають додатковими і тим самим автоматично відносять їх до розряду особливих, що не встановлюються більше ні в яких категоріях справ [258, с. 138, 367].

Вважаємо, що предмет доказування у будь-якому провадженні є індивідуальним і за своїм змістом неповторним. У зв'язку з цим, до особливостей предмета доказування у провадженнях цієї категорії відносяться ознаки, що обумовлені неповноліттям особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Ці ознаки закріплені як у кримінальному, так і кримінально-процесуальному законодавстві, що вказує, передусім, не на спеціальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а на його особливість.

Таким чином, усі обставини, про які йдеться у ст. 485 КПК України, можуть встановлюватись у кримінальних провадженнях за участю повнолітніх

осіб. Проте, у провадженнях щодо неповнолітніх вони завдяки специфіці суб'єкта кримінального правопорушення набувають особливого правового статусу, з відповідними ознаками спеціального призначення [211, с. 210].

Відповідно до ч. 1 ст. 485 КПК України під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, також з'ясовуються: повні й всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі він міг керувати ними; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [97]. Розкриємо ці обставини.

Перша з обставин, яка має істотне значення для індивідуалізації підозрюваного (обвинуваченого), стосується з'ясування повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього, зокрема вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними [97].

Вік людини – це період часу від її народження до будь-якого моменту відліку, певний період життя, що відображає анатомно-фізіологічний стан організму людини і ступінь формування її особистості. Необхідність встановлення в законі мінімального віку кримінальної відповідальності зумовлена тим, що ця обставина пов'язана зі здатністю особи усвідомлювати

фактичний характер і суспільну небезпечність свого діяння та керувати ним. Тому є недопустимим притягнення особи до відповідальності за діяння, соціальну значущість якого вона не усвідомлює [136, с. 75].

Досягнення встановленого кримінальним законом віку є загальною умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності. У даному випадку враховується психофізіологічна характеристика неповнолітнього з урахуванням даних таких наук, як: фізіологія, вікова психологія, педагогіка. Окрім цього, необхідно враховувати необхідний рівень соціальної свідомості підлітка, завдяки якому він може відрізнити добре й погане, оцінювати фактичну сторону своєї поведінки та її соціально-правову значимість. Окрім того, досягнення віку кримінальної відповідальності забезпечує особі здатність правильно сприймати кримінальне покарання.

У п. 4.1 Мінімальних стандартних правил ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») передбачається унеможливлення встановлення на занадто низькому віковому рівні кримінальної відповідальності, враховуючи емоційну, духовну та інтелектуальну зрілість. Коментар до стандартів вказує на те, що сучасний підхід полягає у визначенні здатності дитини перенести пов'язані з кримінальною відповідальністю моральні та психологічні аспекти, тобто в установленні можливості притягнення дитини з огляду на її індивідуальні особливості або її сприйняття й розуміння до відповідальності за явно антигромадську поведінку [133, с. 51].

За загальним правилом кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років (ч. 1 ст. 22 КК України). За окремі кримінальні правопорушення відповідальність настає з чотирнадцяти років [96], перелік яких є вичерпним, що унеможливорює його довільне тлумачення.

На практиці зустрічаються випадки, коли особа у віці від 14 до 16 років бере участь як співучасник у вчиненні кримінального правопорушення, яке включає декілька діянь, кожне з яких саме по собі утворює самостійний

злочин, кримінальна відповідальність за який настає з 16 років. У даному випадку неповнолітній у віці від 14 до 16 років несе відповідальність лише тоді, коли в його діях містяться ознаки іншого кримінального правопорушення, за який встановлена відповідальність з 14 років.

Наприклад, участь у масових заворушення (ст. 294 КК України) передбачає насильство над особою, що може потягти заподіяння умисних середньої тяжкості тілесних ушкоджень, знищення майна, захоплення будівель тощо. Відповідальність за масові заворушення настає з 16 років, а за дії, що входять до нього як складові елементи, відповідальність можлива з 14 років. У зв'язку з цим неповнолітнього, який досяг 16 років, притягатимуть за участь у вчиненні масових заворушень, а особу у віці від 14 до 16 років – тільки за вчинення умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 122 КК України).

Встановлення загального віку кримінальної відповідальності з 16 років не означає, що саме з нього настає кримінальна відповідальність за будь-яке кримінальне правопорушення. Кримінальний кодекс України передбачає й такі злочини, суб'єктом яких можуть бути особи більш старшого віку, хоча безпосередньо в законі цього не зазначено. У коментарі до КК України вказується, що більш старший вік суб'єкта злочину може зумовлюватись ознаками спеціального суб'єкта, характером діяльності особи, обійманням посади або особливостями об'єктивної сторони [136, с. 76]. З цього приводу абз. 1 п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» передбачає, що кримінальній відповідальності за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність можуть бути піддані особи, які на час вчинення цих дій досягли 18-річного віку [177].

З урахуванням мінімального віку, з якого може наступати кримінальна відповідальність, віку, з якого особа може вважатися суб'єктом злочину (шістнадцять років, у певних випадках чотирнадцять років [96]), можна

запропонувати таке законодавче визначення неповнолітнього підозрюваного як особи, котра досягла шістнадцяти років (у деяких випадках чотирнадцяти років) та стосовно якої здійснюються процесуальні дії [7, с. 178]. Схожої позиції щодо визначення поняття неповнолітнього підозрюваного дотримується С. С. Пієв, який у своїй роботі зазначає, що неповнолітнім підозрюваним є особа віком від 16 років (у випадках, передбачених положеннями ч. 2 ст. 22 КК України, з 14 років) до 18 років [165, с. 114].

Встановлення в КК України віку кримінальної відповідальності означає, що особа, яка досягла 16 років (а в окремих випадках 14 років), визнається суб'єктом кримінального правопорушення та може нести кримінальну відповідальність, однак це не свідчить про те, що вона є повною мірою соціально зрілою.

Необхідно звернути увагу на характерні риси, які розкрила у своїй роботі Н. В. Ортинська щодо соціального статусу (зрілості) неповнолітнього, як специфічної соціальної групи:

- 1) вік, тобто це особлива категорія дітей з 14 до 18 років;
- 2) строковість перебування в досліджуваній соціальній групі, тобто з досягненням 18 років особи переходять в наступну соціальну категорію, вважаються дорослими (у соціальному розумінні) та повнолітніми (у юридичному тлумаченні);
- 3) соціальне середовище ставиться до неповнолітніх як до «свого майбутнього», вважаючи їх ключовим елементом продовження роду, а якщо глобально – то й життя на Землі;
- 4) потребують від суспільства й держави надання їм необхідного мінімуму виховання і навчання, оскільки неповнолітні морально-психологічно ще не досягли того рівня, коли можливий ефективний саморозвиток особистості;
- 5) неповнолітні не є «заангажованими» старими, тому схильні свідомо чи навіть підсвідомо швидше орієнтуватися на нові вимоги суспільного життя, динамічніше оволодіння потрібними їм знаннями, вміннями, навичками;

6) ця категорія людей має не повною мірою сформовану світоглядну позицію. У цей проміжок існування особи вже розкрито її таланти, схильності та уподобання, особа має уявлення про моральні й правові норми, що діють у суспільстві, про устрій держави та соціуму, але стійка політична, національна, соціальна, життєва позиція лише формується;

7) порівняно з дорослими неповнолітні більш залежні від соціального оточення, першочергово сім'ї та колективу друзів;

8) неповнолітні потребують нагляду і піклування;

9) вони потребують матеріальної і моральної, соціально-психологічної підтримки і супроводу;

10) неадаптованість до самостійних суспільних відносин, оскільки вони не захищені від негативного зовнішнього впливу, легко можуть стати суб'єктом злочинного посягання та мають підвищену віктимність [156, с. 79].

Вік особи однаково підлягає встановленню як у кримінальних провадженнях, вчинених неповнолітніми, так і дорослими особами. Про це прямо говориться, наприклад, у ст. 178 КПК України. При цьому 97,6 % опитаних вказали на те, що вік неповнолітнього встановлювався в обов'язковому порядку (Додаток А).

Отже, важливе значення для неповнолітнього має максимально точне встановлення цієї обставини. Оскільки, встановлення віку неповнолітнього з точністю до року, місяця та дня народження необхідне для вирішення питання про можливість чи неможливість притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Не дивлячись на важливість притягнення неповнолітнього до відповідальності, встановлення віку також необхідне для забезпечення правильного порядку кримінального провадження та прийняття щодо нього законного, обґрунтованого і вмотивованого судового рішення. Зокрема, встановлення точного віку дозволяє враховувати вікові та соціально-психологічні особливості під час провадження процесуальних дій, особливо при визначенні тактичних прийомів.

Без сумніву, слідчий, прокурор, суддя повинні одержати всі необхідні відомості щодо віку неповнолітнього до початку залучення його у кримінальне провадження та притягнення до кримінальної відповідальності. У п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх» зазначено, що вік неповнолітнього встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження, – паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати з книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України). У даному випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом. При визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років суд приймає рішення виходячи із встановленого експертом мінімального віку [178].

Не викликає сумнівів, що експертиза повинна призначатися лише у тих випадках, коли документи про вік неповнолітнього відсутні та їх неможливо одержати взагалі. Якщо існує будь-яка можливість для одержання необхідних документів, прокурор і слідчий під його керівництвом обов'язково повинні її використати [100, с. 377].

Поширеною є практика призначення покарання з урахуванням пом'якшуючих обставин (вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України)) суддями щодо обвинуваченого, який скоїв кримінальне правопорушення неповнолітнім, а повноліття досяг під час судового розгляду. Так, у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, який обвинувачувався у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 185 КК України, на момент винесення вироку обвинувачений досяг повноліття, проте суд урахував як пом'якшуючу

покарання обставину – вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім і призначив покарання з урахуванням зазначеної обставини [31].

Отже, недодержання процесуального законодавства щодо встановлення точного віку може призвести до визнання доказів недопустимими, тобто отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, а у нашому випадку неповнолітнього.

Встановлення стану здоров'я та рівня розвитку необхідне, оскільки ця інформація може вплинути на вирішення питання про те, чи слід притягати його до кримінальної відповідальності [152, с. 13]. У даному випадку слідчому, дізнавачу, прокурору чи судді потрібно звернути увагу на наявність розумової відсталості неповнолітнього, що непов'язана з душевною хворобою. З метою з'ясування чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керуватися ними в конкретній ситуації необхідно призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу, а для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання та обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза [97].

Слідчому, дізнавачу чи прокурору під час встановлення стану здоров'я і загального розвитку неповнолітнього необхідно з'ясовувати стан його інтелектуального розвитку та подальшу поведінку шляхом уточнення відомостей щодо:

- аномалій розвитку неповнолітнього в ранньому дитинстві;
- тяжких захворювань, які він переніс, та їх наслідків;
- навчання та рівня знань;
- здатності логічно мислити;
- вміння зосереджуватися чи орієнтуватися в ситуації;
- впливу на нього оточуючого середовища [34, с. 26].

Як приклад можемо навести судове рішення Сокирянського районного суду Чернівецької області, в якому вказується посилання на комплексну судову

психолого-психіатричну експертизу неповнолітнього, який вчинив злочин, передбачений ч. 3 ст. 185 КК України. З висновку слідує, що підекспертний на даний час ознак психічного захворювання не виявляє, може віддавати собі звіт у своїх діях і керувати ними. На період часу, до якого відноситься інкримінований йому злочин, як свідчать матеріали кримінальної справи та дані теперішнього психіатричного обстеження, підекспертний ознак хронічного психічного захворювання та ознак будь-якого іншого тимчасового хворобливого розладу психічної діяльності також не виявляв, міг віддавати собі звіт у своїх діях і керувати ними. Рівень інтелектуальних досягнень підекспертного знаходиться в межах низької норми. Всі його психічні процеси розвинуті й функціонують на достатньому рівні. Порушень пам'яті, уваги, підвищеної виснажливості не виявлено. Добре сформовані невербальні інтелектуальні функції. Рівень розвитку саморегуляції та самоконтролю достатній. Рівень психічного (інтелектуального та емоційно-вольового) розвитку цілком відповідає його дійсному віку (а.с.95–96) [28]. З урахуванням зазначеної експертизи неповнолітнього хоча і визнали винуватим у вчиненні злочину, однак звільнили від відбування призначеного покарання з випробуванням.

Звичайно, інформація про тяжкі хвороби, фізичні/психічні вади, проблеми з розвитком і логічним мисленням для свого віку може бути отримана, насамперед, від батьків, опікунів чи піклувальників. По-друге, відомості про неповнолітнього необхідно зібрати у навчальному закладі (загальноосвітній школі, професійно-технічному чи середньому спеціальному навчальному закладі) або на роботі – від вчителів, роботодавця (керівника) підприємства тощо. Для об'єктивного аналізу цих даних вважаємо за необхідне залучати психолога (пропозицію підтримали 48,2 % респондентів).

Завдяки допиту батьків, учителів, лікарів, витребування відповідних медичних та інших документів необхідно з'ясувати, чи не було у неповнолітнього травм головного мозку при народженні, тяжких травм у малолітньому і неповнолітньому віці, чи не відставав він у фізичному та

інтелектуальному розвитку від своїх однолітків, чи не страждав на тяжкі захворювання, якщо так, то де лікувався [100, с. 381]. У даному випадку необхідно пам'ятати, що до охоронюваної законом таємниці, яка міститься в речах і документах, належать відомості, які містяться у медичній документації та можуть становити лікарську таємницю (п. 2 ч. 1 ст. 162 КПК України). Ці відомості можуть бути отримані шляхом звернення слідчого з клопотанням з обов'язковим погодженням з прокурором до слідчого судді про тимчасовий доступ до таких документів. Цей захід забезпечення кримінального провадження доцільно застосовувати щодо неповнолітнього, оскільки відомості про стан здоров'я та рівень загального розвитку можуть мати значення для подальшого вирішення питання щодо призначення йому відповідної міри покарання чи примусового заходу виховного характеру [84, с. 15].

Безумовно, необхідно звернути увагу на психічні вади неповнолітнього. Слідчий, дізнавач, прокурор повинні своєчасно призначити експертизу у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, з метою встановлення вікових відхилень і можливості застосування примусових заходів медичного характеру. Цієї позиції притримується судова практика. Так, у п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» наголошується, що за наявності даних, які свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, має бути призначена судова психолого-психіатрична або педагогічно-психолого-психіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, про ступінь такого відставання, встановлення стану його загального розвитку з метою з'ясувати питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Відповідна експертиза призначається за участю спеціалістів у галузі дитячої та юнацької психології (психолога, педагога) і психіатрії [178]. Своєю чергою, у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15 травня 2006 р. «Про практику розгляду судами справ про застосування

примусових заходів виховного характеру» вказано на необхідність призначати комплексну психолого-психіатрично-педагогічну судову експертизу із залученням широкого кола осіб, які мають спеціальні знання, необхідні для більш глибокого, повного і всебічного дослідження обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх з метою встановлення інтелектуального розвитку, якщо є підстави вважати, що неповнолітній за своїм розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідоцтва про народження чи іншого документа. У разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної з психічним розладом) такого ступеня, за якого він за розвитком не відповідає віку, про який свідчать документи про народження, суд має поставити на розгляд питання щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та можливе застосування примусових заходів виховного характеру [179].

Погоджуємось з позицією В. В. Романюка, що встановлення за результатом проведеної комплексної психолого-психіатричної експертизи психічного розладу неповнолітнього не виключає осудності, а також має враховуватись судом при призначенні покарання як обставина, яка пом'якшує відповідальність і може слугувати підставою для призначення примусових заходів медичного характеру [204, с. 153].

Отже, призначення експертизи у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього з подальшою оцінкою висновку експерта сприяє своєчасному встановленню як вікових, так й індивідуальних особливостей, що відносяться до гарантій забезпечення дотримання прав і свобод підлітків на досудовому розслідуванні та судовому розгляді.

Стосовно розкриття змісту обставини, що стосується інших соціально-психологічних рис особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру, можемо стверджувати, що вони чітко у законі не розкриті. У зв'язку з чим слідчий,

дізнавач, прокурор, суддя залежно від обставин провадження та інформації про неповнолітнього розраховують на власний розсуд, характеризуючи відомості особи неповнолітнього. Наприклад, поведінку в побуті та на роботі, працездатність, дані про вчинені раніше правопорушення, сімейний стан тощо. Своєю чергою, О. В. Попович надає перелік соціально-психологічних рис особи, які необхідно враховувати під час провадження процесуальних дій у кримінальному провадженні, а саме: а) етична сфера; б) інтелектуальна сфера; в) емоційна сфера; г) вольова сфера [203, с. 313]. Підтримуючи автора, необхідно зазначити, що до цих рис відносяться темперамент, рівень загального розвитку, інтереси, ціннісні орієнтири неповнолітнього, які напряду впливають на прийняття рішення суддею щодо призначення міри покарання чи заходу виховного характеру.

Погоджуємось з позицією В. В. Романюка щодо виділення цього аспекту в окремий елемент предмета доказування по цій категорії кримінальних проваджень [203, с. 105] і пропонуємо окремим пунктом ч. 1 ст. 485 КПК України вважати: *«соціально-психологічні риси та вікові особливості особи»*.

Також, під час досудового розслідування та судового розгляду в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх з'ясуванню підлягає ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (п. 2 ч. 1 ст. 485 КПК України).

Ставлення – це особистісні переконання, інтенції, стереотипи, мотиви, погляди, суб'єктивні оцінки до правової реальності неповнолітнього, що ґрунтуються на індивідуальній правосвідомості особи [156, с. 354].

Встановлення суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення напряду стосується з'ясування форми вини, мотиву та мети вчинення кримінального правопорушення, що безпосередньо пов'язане з психічним, внутрішнім ставленням неповнолітнього як до діяння, так і його наслідків. Висновок про наявність вини може бути зроблений лише на основі тих елементів предмета доказування, що характеризують об'єктивні ознаки складу злочину [60, с. 101].

З'ясування ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння можливе під час проведення його допиту. Передусім необхідно встановити чи визнає він себе винуватим, тобто усвідомлює, що порушив закон. У зв'язку з цим на етапі дитинства та юності потрібно формувати в особи належне ставлення до права. Першочергово це можна здійснити через належну правову політику у сфері правового статусу неповнолітніх [156, с. 54]. Далі необхідно визначити ставлення неповнолітнього до себе, оточуючих, навколишнього світу, які образи (герої) чи установки вплинули на його протиправну поведінку.

Підтримуємо позицію О. Ю. Лань, яка підкреслює важливість встановлення ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, оскільки воно впливає на індивідуалізацію кримінальної відповідальності, призначення справедливого покарання чи обрання виду примусового заходу виховного характеру. Зазначена обставина може бути врахована судом при вирішенні питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, зокрема, у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України, ст. ст. 285–288 КПК України) чи у зв'язку з примиренням з потерпілим (ст. 46 КК України, ст. ст. 468, 469, 471 КПК України) [112, с. 206].

Звичайно, неповнолітній може заперечувати свою причетність до вчиненого діяння. За даних обставин, з метою отримання відомостей про його ставлення до вчиненого ним діяння, необхідно допитати його близьких родичів та членів сім'ї, друзів і знайомих, нарешті, потерпілого щодо поведінки неповнолітнього після того, як він скоїв кримінальне правопорушення. У даному випадку необхідно з'ясувати поведінку неповнолітнього до оточуючих однолітків, його ставлення до дорослих.

Всі відомості, які будуть отримані від неповнолітнього та інших осіб щодо його ставлення до вчиненого ним діяння повинні враховуватись під час вирішення питання щодо застосування запобіжних заходів, заходів примусу виховного характеру чи призначення покарання.

До наступної обставини, що підлягає встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, відносяться умови життя і виховання

неповнолітнього (п. 3 ч. 1 ст. 485 КПК України). Даний пункт співвідноситься із загальною обставиною, що впливає на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризує особу обвинуваченого, обтяжує чи пом'якшує покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження (п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України). Дане положення передбачене ч. 1 ст. 103 КК України, при призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, закріплених у ст. ст 65–67 КК України, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього [96]. У зв'язку з цим у кримінальному провадженні необхідно звертати увагу на:

- а) склад сім'ї – наявність чи відсутність батьків або осіб, що їх замінюють, рівень піклування, позитивний або негативний вплив на неповнолітнього;
- б) матеріальні умови життя і виховання неповнолітнього – чи створені йому можливості для нормального відпочинку, виконання навчальних завдань;
- в) відвідування навчального закладу, рівень успішності, поведінка, ставлення до вчителів;
- г) морально-психологічний клімат у колективах, стосунки з ровесниками, становище серед найближчого оточення;
- д) спілкування з дорослими, наявність матеріальної чи іншої залежності від дорослих;
- е) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза безпосереднім місцем проживання, навчальним закладом і роботою;
- є) рівень фізичного, інтелектуального розвитку, здатність усвідомлювати фактичну сторону і соціальне значення скоєного та покарання, яке може бути призначене;
- ж) попередню поведінку неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою;

з) поведінку неповнолітнього після вчинення кримінального правопорушення, ставлення до потерпілого, поведінку в ході досудового розслідування і судового розгляду;

и) наявність у неповнолітнього морального обов'язку піклуватися про інших членів сім'ї та його ставлення до цього обов'язку;

і) ставлення неповнолітнього до кримінальних правопорушень, вчинених іншими особами, та до призначених їм правових заходів впливу;

к) схильність до вживання наркотичних засобів, спиртних напоїв [47, с. 81; 245, с. 310].

Не викликає сумніву, що повинні встановлюватись характеризуючі обставини у кримінальних провадженнях щодо дорослих осіб, щодо неповнолітніх – встановлення характеристики особистості та умов, у яких відбувалося та продовжується формування особистості неповнолітнього, що також має суттєве значення [211, с. 212].

На нашу думку, яку підтримують більшість респондентів (87,1 %), слідчий, дізнавач, прокурор повинні залучати до матеріалів кримінального провадження характеристики на батьків, опікунів, піклувальників неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого).

Прийняття рішення щодо направлення матеріалів кримінального провадження по обвинуваченню неповнолітнього до суду чи про можливість обмежитись примусовими заходами виховного характеру, постановлення вироку, можливе тільки за наявності певного комплексу даних про умови життя та виховання неповнолітнього, його середовище. Без повної інформації, неможливо прийняти рішення щодо питання про пом'якшення або обтяження покарання, визначити правильну тактику слідчих (розшукових) дій, обрати найбільш ефективний запобіжний захід. Усе це обумовлює покладення на слідчого, дізнавача, прокурора, суддю обов'язку звертати особливу увагу на встановлення цих обставин.

Не встановлення чи не повне встановлення умов життя та виховання неповнолітнього не надає можливості вирішити цілу низку питань, пов'язаних з

психологічним ставленням особи до вчиненого, а також встановити обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення неповнолітнім.

Остання обставина, яка підлягає встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, – наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального провадження (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України). У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх законодавець особливо підкреслює необхідність її дослідження. Відповідно до п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 під втягненням неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність треба розуміти певні дії дорослої особи, вчинені з будь-яких мотивів і пов'язані з безпосереднім впливом на неповнолітнього з метою викликати у нього рішучість взяти участь в одному чи декількох злочинах або займатись іншою антигромадською діяльністю. Втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії [178].

Слідча та судова практика щодо втягнення у злочинну діяльність дорослими особами неповнолітніх вказує на різні форми та способи їх залучення у протиправну діяльність. До них можна віднести: поради, пропозиції, навчання уникнення відповідальності, залучення до тюремних обрядів, похвалу, погрози, корисливі мотиви, спільне вживання алкогольних напоїв чи наркотичних засобів тощо.

Дорослі залучають неповнолітнього з визначеними, чітко окресленими цілями для досягнення високої результативності злочинної діяльності. Неповнолітній потрібен їм як інструмент злочинної дії: пролізти у квартиру, заманити жертву, виконати роль посильного, зв'язкового, викрасти автомобіль та вчинити інше діяння [234, с. 114–115].

Погоджуємось з позицією О. Ю. Лань, яка доводить, що інтелектуальний рівень і вольовий розвиток дорослого вищий, ніж у неповнолітнього.

Продовжуючи свою думку, автор зазначає, що не маючи достатнього життєвого досвіду, неповнолітні можуть неправильно оцінювати конкретну ситуацію, обирати лінію поведінки, розуміти зміст таких понять, як «сміливість», «дорослість», «взірець для наслідування» [112, с. 208].

Під час дорослішання в оточенні неповнолітнього з'являються дорослі різної вікової групи, які стають уявними друзями. Неповнолітній починає детальніше сприймати вчинки та поведінку дорослих як рідних, так і тих, з ким не перебуває у родинних відносинах. Більш детальніше сприймає думки, оцінки та судження дорослих. До моменту настання віку правової відповідальності підліток перебуває вже в різноманітних контактах з однолітками та дорослими, має певний досвід спілкування з людьми та починає свідомо визначати своє відношення до них і безпосереднього побутового оточення [164, с. 157].

Дорослі найчастіше втягують у злочинну діяльність тих підлітків і юнаків, які вже певною мірою підготовлені до цього. Багато хто з них – це неповнолітні, які виховувалися в несприятливих сімейних умовах і вже засвоїли з безпосереднього побутового оточення деякі негативні риси: жадібність, користь, неповагу до старших, цинічне відношення до жінок тощо [15, с. 11–12].

Зазначене вище підтверджується проблемою, яка пов'язана з виявленням дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення за участю неповнолітнього. Так, опитувані вказали, що у 91,8 % неповнолітні надають неправдиві показання щодо співучасників, або взагалі не розкривають їх.

Окрім того, варто підкреслити, що дорослі підбурювачі притягаються до кримінальної відповідальності за ст. 304 КК України незалежно від того, скоїв неповнолітній кримінальне правопорушення чи ні. Поширеною є судова практика притягнення дорослих до відповідальності за даною нормою. Так, у кримінальному провадженні щодо таємного викрадення чужого майна дорослий у групі з неповнолітнім проникли у житло та викрали велосипед. Під час судового розгляду було встановлено, що повнолітній, будучи раніше

знайомим з неповнолітнім, завідомо достовірно знаючи про неповнолітній вік останнього, з корисливих мотивів, діючи умисно, шляхом пропозиції та переконання неповнолітнього, викликав у нього бажання взяти безпосередню участь у злочині, тим самим втягнув неповнолітню особу у злочинну діяльність, а саме у вчинення крадіжки велосипеда з приміщення будинку. Своєю чергою, неповнолітній обвинувачений повідомив суду, що вони з повнолітнім знайомі декілька років. Про те, що він неповнолітній дорослому-підбурювачу було відомо. Неповнолітній того вечора не пішов додому ночувати, разом з повнолітнім багато випили, а тому взагалі не думав, що робить. Прийняв пропозицію скоїти крадіжку, але як опинилися біля будинку, як розбивали вікно, розподіляли ролі не пам'ятає. За даних обставин суд кваліфікує дії повнолітнього за ч. 3 ст. 185 КК України, тобто таємне викрадення чужого майна (крадіжка), вчинене за попередньою змовою групою осіб, поєднане з проникненням у житло, а також за ч. 1 ст. 304 КК України, як втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність [29].

Необхідно пам'ятати, що відповідальність за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність не настає у випадку, коли під час досудового розслідування чи судового розгляду можна встановити, що моральний розвиток неповнолітнього не піддається небезпеці заподіяння йому шкоди та відсутня суб'єктивна спрямованість дій дорослого на зазначені відносини. Наприклад, використання немовлят чи малолітніх під час жебрацтва, не усвідомлення неповнолітнім злочинних дій за вказівкою дорослого.

У кримінальному процесуальному законодавстві 1960 р. був окремий п. 5 ст. 433 КПК України, який зобов'язував органи досудового розслідування та суд встановлювати обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього. Згідно з ч. 2 ст. 484 КПК України на слідчого, прокурора, слідчого суддю та суд покладається обов'язок вживати всіх можливих заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Погоджуючись з думкою І. І. Артеменка, до обставин, що можуть негативно вплинути на неповнолітнього, необхідно віднести:

- дані, що свідчать про антигромадську поведінку батьків, вчителів;
- інформацію про злочинну діяльність, пов'язану з проявом жорстокості, садизму, приниження людської гідності;
- відомості про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні;
- дані, що свідчать про фізичну або психічну неповноцінність неповнолітнього, отримані в результаті проведення експертизи, які можуть зачіпати його самолюбство тощо [6].

Своєю чергою, М. М. Олашин, окрім впливу сім'ї та навчальних закладів, відносить вплив засобів масової інформації [151, с. 219]. Підтримуємо цю позицію, оскільки вільний доступ до інтернету та безконтрольне його використання формує у неповнолітнього негативну, протиправну поведінку, що, своєю чергою, призводить до вчинення кримінального правопорушення.

Здебільшого, ця обставина дозволяє суду правильно визначити ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особи неповнолітнього, яка його вчинила, та використати відповідні заходи правового впливу. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне доповнити чинний КПК України окремим пунктом ч. 1 ст. 485 наступного змісту: *«обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього»*.

Отже, положення ст. 485 КПК України не містять особливих, нових, додаткових обставин, що підлягають доказуванню тільки у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Вони лише деталізують положення ст. 91 КПК України.

Таким чином, вважаємо, що кожную обставину ст. 485 КПК України тактично правильно розглядати у взаємозв'язку із загальними обставинами, передбаченими ст. 91 КПК України. Так, під час доказування:

- обставин події кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України), особливу увагу треба звертати на виявлення всіх співучасників кримінального правопорушення, особливо дорослих підбурювачів (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України);

– обставин про винуватість обвинуваченого (п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України) необхідно встановлювати його точний вік (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України);

– обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують особу обвинуваченого (п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України), у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх необхідно з'ясувати умови їхнього життя і виховання (п. 3 ч. 1 ст. 485 КПК України), стан здоров'я та рівень розвитку неповнолітнього, а за наявності даних про розумову відсталість, що не пов'язана з психічною хворобою, – здатність неповнолітнього повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України).

Вважаємо, що обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні цієї категорії (ст. 485 КПК України), повністю охоплюються положеннями ст. 91 КПК України (загальний предмет доказування). Тобто, обставини, що стосуються предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, по своїй суті лише деталізують елементи загального предмета доказування, орієнтуючи слідчого, прокурора та суд на поглиблене дослідження обставин, які мають значення для застосування до неповнолітнього законного підсумкового рішення. Таку точку зору висловили 75,3 % опитаних слідчих (Додаток А).

У зв'язку з цим під предметом доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх вбачаємо сукупність обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх з обов'язковим урахуванням вікових і соціально-психологічних особливостей неповнолітніх з метою досягнення завдань кримінального провадження.

2.3 Межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

Багатоаспектність поняття «меж доказування» обумовлює правильність різних підходів до визначення меж встановлення обставин кримінального

провадження. Межі доказування розглядають як певну сукупність доказів, які повинні бути зібрані для встановлення обставин, що входять до предмета доказування, завдяки чому забезпечується правильне вирішення кримінального провадження.

Свого часу І. Я. Фойницький зазначав, що вчення про предмет доказування відноситься до числа принципово важливих категорій доказового права, оскільки для успішного досягнення мети доказування потрібне правильне розуміння не тільки його предмета, але й меж, а також стосується не тільки обставин, що підлягають доказуванню, а і доказів, які допускаються для їх встановлення. Своєю чергою, предмет судового дослідження обмежується обставинами, що стосуються справи, мають значення для її роз'яснення. Продовжуючи свою думку, автор вказував, що за загальним правилом усі докази, що передбачалися законом, допускалися в суді, однак з етичних, соціальних і економічних міркувань з цього правила допускалися винятки [247, с. 230–231].

З огляду на винуватість та покарання у провадженні необхідно з'ясовувати значення доказів, їхню достовірність. Тут дослідження відбувається не в глибину, як під час вирішення питань про винуватість і покарання, а в ширину, і доволі важливе значення в такому разі набувають обставини, що взагалі не стосуються винуватості та покарання особи [247, с. 239].

Науковці того часу (М. С. Строгович [227, с. 361], Г. М. Міньковський [130, с. 4], Р. Д. Рахунов [199, с. 24–26]) поняття меж доказування не відділяли від предмета доказування.

Згодом деякі науковці виправили власну точку зору щодо співвідношення предмета і меж доказування та визначили окреме поняття меж доказування від предмета з вказівкою на близькість один до одного.

Значного поширення набули визначення меж доказування як сукупності доказів, які дозволяють встановити усі обставини, що входять до предмета доказування, які мають значення для кримінального провадження.

Однак, різні науковці обґрунтовують поняття меж доказування неоднаково. Наприклад, Г. Ф. Горський, Л. Д. Кокорєв, П. С. Єлькінд у навчальному підручнику зазначають, що під межами доказування потрібно розуміти обсяг доказів і необхідних для їх одержання слідчих та судових дій, які забезпечують повне, всебічне та об'єктивне встановлення усіх компонентів предмета доказування по кожній конкретній кримінальній справі [41, с. 93–94].

В. Г. Танасевич межами доказування називає необхідну і достатню сукупність доказів, яка є зібраними у справі, забезпечує правильне її вирішення шляхом встановлення «шуканого комплексу» обставин, що підлягають доказуванню [231, с. 187].

В. Т. Нор під межами доказування вбачає необхідну і достатню сукупність доказів, збір яких забезпечить з'ясування всіх обставин предмета доказування, а отже і правильне вирішення кримінальної справи [140, с. 69].

На думку Ц. М. Каз, межі доказування – це рамки, в яких здійснюється збирання, дослідження та оцінка доказів на тому чи іншому етапі процесуальної діяльності, з урахуванням безпосередньої мети доказування, процесуальних умов, в яких воно здійснюється, а також повноважень державних органів [70, с. 29].

М. М. Михеєнко вважає, що межі доказування визначають глибину, ступінь дослідження обставини, коло, обсяг доказів і їхніх джерел, доказових фактів і процесуальних дій, що є необхідними для цього. Межі доказування – це такий обсяг доказового матеріалу (доказів та їхніх джерел), який забезпечує надійне, достовірне встановлення усіх обставин, що входять до предмета доказування, правильне вирішення справи і вжиття заходів по попередженню злочинів [132, с. 105–106].

У своїй науковій роботі С. М. Стахівський обґрунтовує межі доказування як таку сукупність доказів і їхніх процесуальних джерел, збирання і дослідження яких забезпечить повне та якісне встановлення всіх обставин предмета доказування й ухвалення обґрунтованого рішення в кримінальній справі, а їх правильне встановлення є необхідною умовою забезпечення

достатньої глибини пізнання відповідних обставин, а також необхідної надійності та переконливості результатів такого пізнання [226, с. 37].

У спільних наукових роботах Ю. М. Грошевий і С. М. Стахівський вказують, що межі доказування – це лише та сукупність доказів, яка дозволяє повністю дослідити всі обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі, та прийняти законне рішення у справі. Інакше кажучи, обсяг доказування – це наявність усіх доказів у справі, а межі – їх мінімальна сукупність, яка дозволяє ясно й ґрунтовно дослідити обставини, які входять до предмета доказування [48, с. 43].

Я. Ю. Конюшенко розкриває межі доказування як достатність, повноту і достовірність дослідження фактичних даних, що зумовлюють ухвалення процесуальних рішень у кримінальному провадженні [89, с. 11].

Дещо інший підхід обґрунтований М. В. Деєвим, який співвідносить предмет доказування і межі доказування, як систему координат, на одній осі якої перебуває предмет доказування, на іншій – межі. Просуваючись по осі предмета доказування, переходимо від однієї обставини предмета доказування до іншої. Тобто, чим далі ми просуваємося по осі меж доказування, тим більш глибоко і детально встановлюємо елементи предмета доказування. Далі у своїй роботі автор, розкриваючи співвідношення таких понять, як «межі доказування» і «достатність доказів», зазначає, що вони з різних боків характеризують одне явище. Так, межі доказування вказують на нього шляхом окреслення певних рамок, в яких перебуває позначуване явище, а достатність доказів вказує на це ж явище, характеризуючи його суть, зміст. Межі доказування виокремлюють зі всієї гіпотетично можливої сукупності доказів саме достатню їх сукупність, відмежовуючи її, з одного боку, від недостатньої сукупності доказів, а з іншого – від надмірної. Саме між цими двома межами і лежить достатня сукупність доказів [55, с. 5].

Нарешті В. С. Гнатенко зазначає, що предмет і межі доказування є взаємозалежними правовими категоріями, які не можуть розглядатися окремо одна від одної та належать до єдиної системи координат. Межі доказування, з

позиції автора, – це сукупність достатніх доказів, яка є засобом достовірного пізнання предмета доказування, та визначає їх як сукупну змістовно-структурну характеристику доказів у кримінальному провадженні, наявність якої дозволяє вважати встановленими з відповідним рівнем вірогідності фактичні підстави процесуального рішення [38, с. 6–7].

Отже, вважаємо під межами доказування такий оптимальний обсяг доказів, отриманих з належних процесуальних джерел, який необхідний і достатній для забезпечення всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження з метою реалізації завдань кримінального провадження.

В дійсності, під час розслідування може бути зібрано доказів більше або менше, тому в процесуальній літературі замість меж зустрічається поняття обсяг доказування. Обсяг доказування визначає ту сукупність доказів, яка реально наявна у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим межі доказування та обсяг доказування можуть співпадати, однак, не завжди, оскільки фактичний обсяг доказів може бути більшим за межі доказування, або меншим.

Однак, у будь-якому випадку необхідно враховувати кількісні та якісні характеристики доказів, оскільки вони повинні підтверджувати обставини, що передбачені у ст. ст. 91, 485 КПК України. Мається на увазі визначення достатності доказів як критерію оцінки їх сукупності, що спрямовані на встановлення меж доказування з урахуванням загальних і спеціальних норм. Наприклад, загальну вимогу повноти розслідування та судового розгляду (ст. 2 КПК України), та вимогу обґрунтованості, вмотивованості судових рішень (ст. 370 КПК України) тощо.

Без сумніву, звужувати межі доказування не можна, адже це призведе до необґрунтованого висновку, що потягне за собою порушення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Однозначно, розширювати межі доказування теж не потрібно, тому що отримана інформація буде захищувати матеріали провадження з

використанням додаткових заходів, що призведе до затягування закінчення досудового розслідування та прийняття законного рішення. У юридичній літературі викладено відомості, що призводять до невиправданого розширення меж доказування, а саме:

- не відносяться до обставин кримінального провадження;
- встановлюють обставини, які вже достовірно встановлені;
- встановлюють обставини, пізнання яких по даному провадженню не вимагає процесуального доказування;
- фіксують заздалегідь відому неможливість одержання доказів певного виду;
- не допускаються в силу процесуальних правил доказування [226, с. 36; 231, с. 192].

Отже, правильне визначення меж доказування має важливе значення для формування достовірних висновків, забезпечує збереження часу та засобів збирання і використання доказової інформації.

Як ми зазначали раніше, предмет доказування, передбачений ст. 91 КПК України, стосується кожного кримінального провадження, однак у провадженнях щодо неповнолітніх він має певні особливості, пов'язаний з специфічним суб'єктом.

Однозначно, предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх має деталізований характер, адже необхідно встановити обставини, зазначені в ст. 485 КПК України. Цим самим визначаються межі доказування, що тягнуть за собою всебічне та повне збирання доказів, які характеризують не тільки неповнолітнього, а й вчинене ним діяння [216, с. 135].

Відповідно, доказові факти у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх реалізуються завдяки інформації, що у своїй сукупності дозволяє зробити логічні висновки про наявність чи відсутність обставин головного факту (алібі підозрюваного, правдиві показання свідка тощо). Доказуванню підлягають також обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

В юридичній літературі вивчаються види предметів доказування. Зокрема, по відношенню до обвинувачення – обвинувальні та виправдувальні; за категоріями загального, особливого та одиничного – родовий предмет доказування у всіх справах (ст. 91 КПК України), спеціальний предмет – по відношенню до неповнолітніх чи неосудних), індивідуальний – у конкретному кримінальному провадженні; по відношенню до певної сфери – предмет доказування всього провадження або предмет доказування окремих рішень (локальний предмет) [113; 132; 226; 260].

У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у практичній діяльності зустрічаються дві типові помилки у визначенні предмета доказування, які на пряму пов'язані з межами. Перша помилка полягає в тому, що не здійснюється дослідження істотних для провадження обставин, що призводить до залишення їх без уваги органом досудового розслідування, прокурором та судом, у зв'язку з чим матеріали розглядаються не повно та рішення приймається необ'єктивне. Невиявлення та недослідження істотних обставин може призвести до того, що висновки органів досудового розслідування і суду будуть ґрунтуватися не на доказах, а на припущеннях, що призведе до помилкових рішень. Припущення, у будь-якому випадку, повинні визнатися судом недопустимим доказом, та не можуть бути покладені в основу будь-якого рішення у кримінальному провадженні. Прогалини у дослідженні обставин, що мають істотне значення в кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, призводять до неповноти досудового розслідування або судового розгляду, тобто до судових помилок. У даному випадку процесуальний закон передбачає як одну з підстав до скасування або зміни вироку – однобічність і неповноту досудового розслідування або судового розгляду.

Друга помилка у визначенні предмета доказування, на нашу думку, полягає у необґрунтованому розширенні кола обставин, що досліджуються. Це веде до уповільнення досудового розслідування та судового розгляду, до захаращення провадження зайвими відомостями і матеріалами, що не мають

суттєвого значення. Здається, ці дії призводять до порушення важливої процесуальної гарантії розумності процесуальних строків кримінального провадження (ст. 28 КПК України). Однак, така теза не повною мірою обґрунтована щодо неповнолітніх. У кримінальних провадженнях щодо підлітків потрібно найбільш ретельно ставитися до тих обставин, які мають відношення до факту протиправного діяння неповнолітнього.

На підставі викладеного можемо вважати, що в основі поняття меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх разом з предметом доказування лежать норми матеріального, процесуального закону та конкретні обставини. Визначення меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх полягає у:

- повноті встановлення обставин події, що свідчить про цілеспрямоване досягнення реальної дійсності у кримінальному провадженні (підтвердило 63,5 % опитаних);
- правильній кваліфікації кримінального правопорушення, що передбачає об'єктивне визначення винуватості особи (підтвердило 72,9 % опитаних);
- індивідуалізації, законності, обґрунтованості та вмотивованості покарання (підтвердило 68,2 % опитаних).

Стосовно теми нашого дослідження позитивною є позиція К. І. Попова, який вважає, що доказування не включає оцінку вже встановлених обставин з точки зору юридичної кваліфікації, а обмежується тільки їх фактичною сутністю. Воно не спрямоване на обґрунтування юридичних ознак подій, як це має місце, наприклад, при кваліфікації злочину. Разом з тим доказування передбачає, насамперед, оцінку встановлених обставин з точки зору їх достовірності, тобто відповідності реальній дійсності [172, с. 137]. З даною позицією ми погоджуємось частково. Однак, вважаємо, що межі доказування є тим стрижнем, на підставі якого забезпечується збирання доказів, він надає орієнтири, які дозволяють позначити відправні обставини, за якими слідчий, дізнавач, прокурор, суддя формує конкретний склад кримінального

правопорушення. Збираючи відомості в рамках предмета доказування, оцінюють їх, і на підставі норм кримінального закону надається кваліфікація конкретного діяння. Однак, оскільки по відношенню до неповнолітніх закон передбачає примусові заходи виховного характеру, не можна виключати з меж доказування обсяг обставин, який стосується характеристики індивідуальності особистості неповнолітнього, що дозволяють зрозуміти як причини скоєного кримінального правопорушення, так і передумови його виправлення. Тільки завдяки дослідженню даних обставин ми можемо судити про достатність доказів у кримінальному провадженні.

Цікавою є думка Р. В. Костенко, яка вважає, що при встановленні обставин предмета доказування, пізнання характеризується станом достовірності, а саме, досягнення достовірних меж доказування відбувається за рахунок переростання сукупності доказів у їх достатність [91, с. 231]. В результаті встановлення достовірних і достатніх обставин у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього суддя переконується в підсумковій кваліфікації діяння і виносить законний, обґрунтований та вмотивований вирок у справі.

Будь-які заходи впливу на неповнолітнього повинні бути завжди співмірні як з особливостями його особистості, так і з обставинами кримінального правопорушення. З цією метою в КПК України визначено додатковий перелік обставин, що підлягають обов'язковому встановленню у кожному кримінальному правопорушенні, вчиненому неповнолітнім.

Межі доказування у кримінальному провадженні зобов'язують правозастосовувачів встановлювати відомості щодо критеріїв достовірності та достатності задля уникнення проблем при кваліфікації, коли ми говоримо, наприклад, про конкуренцію складів злочинів, а саме, про роль неповнолітнього при вчиненні кримінального правопорушення у співучасті з повнолітнім.

Звернемо увагу, що межі доказування окреслюють не тільки обставини, що вказують, наприклад, на винуватість підлітка у вчиненні кримінального

правопорушення, але також і обставини, що виключають його кримінальну відповідальність або пом'якшують покарання. У зв'язку з цим зауважимо, що ст. 91 КПК України регламентує невичерпний перелік обставин, які підлягають доказуванню, – як ми вже відзначали раніше, у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх підлягають встановленню: вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [97]. До того ж кожна категорія кримінальних проваджень має свою специфіку, наприклад свої особливості мають межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього у випадку можливості застосовувати примусові заходи медичного характеру. Так, під час досудового розслідування і судового розгляду цієї категорії необхідно встановлювати, крім обставин, передбачених ст. ст. 91, 485 КПК України, наявність у даного підлітка психічного захворювання у минулому, ступінь і характер психічного захворювання під час вчинення кримінального правопорушення, або під час безпосереднього кримінального провадження.

В. В. Романюк у своєму дослідженні правильно зазначає, що виявлення всього кола обставин, передбачених ст. ст. 91, 485–487 КПК України, є не тільки умовою індивідуалізації покарання, призначення його конкретній неповнолітній особі за конкретне кримінальне правопорушення, прийняття законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення, а й відображенням приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [203, с. 109].

Варто погодитися з думкою К. А. Аваліані, який слушно вказує на те, що кримінальний процесуальний закон не розкриває обставину, яка підлягає встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, а саме: «умови життя і виховання неповнолітнього». Кримінальний процесуальний

кодекс України не містить конкретних або зразкових умов життя і виховання підлітка, які потрібно з'ясовувати, що також перешкоджає однаковому застосуванню закону в практичній діяльності. У зв'язку з цим вчений справедливо пропонує в законі закріпити приблизний перелік умов життя і виховання неповнолітнього, до числа яких відносить такі відомості: про сім'ю неповнолітнього, умови навчання або роботи неповнолітнього, оточення, зв'язки, коло інтересів неповнолітнього, поведінку підлітка в минулому і про його поведінку після вчинення кримінального правопорушення [2, с. 176].

Вважаємо, що визначення меж цієї обставини сприятиме більш педантичному ставленню органом досудового розслідування до з'ясування відомостей як про кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітнім, так і про саму особистість неповнолітнього.

Разом з тим необхідно зазначити, що законодавець не може передбачити у правовій нормі всі обставини, які можуть мати значення для правильного вирішення кримінального провадження. Дійсно, така ситуація призведе до втілення у теорію кримінального процесу окрім понять «предмет доказування» та «межі доказування» такого додаткового визначення, як «обставини, що підлягають доказуванню», які будуть передбачати, окрім предмета доказування, такі доказові факти, як проміжні та допоміжні. У даному випадку наголошуємо, що обставини, які підлягають доказуванню, не повинні бути однорідними, оскільки серед них виокремлюються ті, встановлення яких становить основну мету доказування, визначається напрям вирішення кримінального провадження. У зв'язку з цим виникло поняття «межі доказування».

Норми кримінального процесуального права містять систему правових засобів, завдяки яким слідчий, дізнавач, прокурор і суд встановлюють подію, суб'єкт кримінального правопорушення, вину та її форму, особистісні властивості підлітка, наслідки злочинного діяння, наявність або відсутність підстав для кримінальної відповідальності. Можемо вважати, що визначення меж доказування, їх встановлення виступають передумовою застосування норм кримінального права про доцільність міри покарання до неповнолітнього.

Необхідно пам'ятати, що важливим моментом в процесі доказування є збирання і дослідження такої сукупності доказів та їх процесуальних джерел, які дозволять з вичерпною повнотою з'ясувати усі компоненти предмета доказування з урахуванням особливостей матеріалів кожного кримінального провадження [226, с. 35].

У зв'язку з цим можемо підкреслити, що межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього мають певні обмеження в процесі збирання, перевірки та оцінки доказів. Дане твердження підтверджується тим, що межі доказування на стадії досудового розслідування і судового розгляду можуть відрізнятися, оскільки під час перевірки доказів судом можуть виникнути нові версії, які дадуть можливість провести процесуальні дії щодо отримання відомостей, що відрізняються від попередніх. Також, під час оцінки доказів щодо належності, допустимості, достовірності та достатності доказів може виникнути інша позиція у судді, ніж у сторони обвинувачення.

Отже, перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, є розширеним у порівнянні зі стандартним переліком таких обставин, визначеним у ст. 91 КПК України. Правильне визначення меж доказування дозволяє сконцентруватися на з'ясуванні лише тих обставин, які безпосередньо пов'язані з конкретним кримінальним провадженням щодо неповнолітніх. Також, надає змогу своєчасно встановити недоліки під час доказової діяльності шляхом виявлення незаконних дій та необґрунтованих рішень і не допустити захаращення кримінального провадження.

Висновки до розділу 2

1. За класифікацією предмет доказування поділяється на: загальний (ст. 91 КПК України), родовий (щодо окремих видів злочинів), спеціальний (у

справах про суспільно-небезпечні діяння неосудних і про злочини неповнолітніх) та безпосередній (індивідуальний) (у кожному провадженні).

Обґрунтовується позиція, що загальний предмет доказування співвідноситься із додатковим (спеціальним), як загальна та спеціальна норма. Спеціальний предмет доказування визначено як окреме та самостійне (спеціальне або спеціалізоване) явище процесуальної дійсності, що притаманне власне провадженню щодо неповнолітніх та існує самостійно від загального предмета доказування; прояв деталізації (конкретизації або розширення) загального предмета доказування стосовно розслідування кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім.

Загальність предмету доказування виражається через певний порядок досудового розслідування та особливості обставин, що підлягають доказуванню у всіх провадженнях, де підозрюваний (обвинувачений) є неповнолітньою особою. Проте така «загальність» є не цілковитою, оскільки відповідні положення застосовуються лише до певного виду кримінальних проваджень, а не до індивідуального випадку вчинення кримінального правопорушення.

Обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх доповнюють загальний предмет доказування, а не індивідуалізують його. Додаткові обставини, встановлені законодавством, орієнтують орган досудового розслідування на поглиблене дослідження обставин, які мають значення для підвищення виховної та профілактичної ролі судочинства, індивідуалізації відповідальності та покарання. Відповідне розширення предмета доказування є необхідним для виключення застосування до неповнолітнього кримінального покарання, обмежуючись примусовими заходами виховного характеру, якщо цього достатньо для виправлення неповнолітнього.

2. Обґрунтовується, що специфіка предмета доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітнього повинна встановлюватись стосовно будь-якої обставини, яка підлягає доказуванню. Доводячи подію кримінального правопорушення, необхідно з'ясувати можливість вчинення даного діяння

неповнолітнім з урахуванням його фізичних та інших особливостей. Доводячи винуватість неповнолітнього, потрібно дослідити наявність нетипової мотивації, яка впливає на усвідомлення неповнолітнім як свого характеру так і наслідків своїх дій, особливо нерозуміння дійсної ролі неповнолітнього у підготовці, здійсненні, приховуванні злочину.

Вважаємо, до особливостей предмета доказування у провадженнях щодо неповнолітнього відносяться ознаки, що обумовлені неповноліттям особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Ці ознаки закріплені як у кримінальному так й у кримінально процесуальному законодавстві, що вказує в першу чергу не на спеціальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а на його особливість.

Стосовно розкриття змісту обставини, що стосується інших соціально-психологічних рис особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру слідчий, дізнавач, прокурор, суддя в залежності від обставин провадження та інформації про неповнолітнього враховують на власний розсуд характеризуючи відомості особи неповнолітнього. До переліку соціально-психологічних рис особи відносяться: темперамент, рівень загального розвитку, інтереси, ціннісні орієнтири неповнолітнього, які напрямую впливають на прийняття рішення суддею щодо призначення міри покарання чи заходу виховного характеру.

3. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх має деталізований характер, адже необхідно встановити обставини, зазначені в ст. 485 КПК України. Цим самим визначаються межі доказування, що тягнуть за собою всебічне та повне збирання доказів, які характеризують не тільки неповнолітнього, а й вчинене ним діяння. Відповідно, доказові факти у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх реалізуються завдяки інформації, що у своїй сукупності дозволяє зробити логічні висновки про наявність чи відсутність обставин головного факту (алібі підозрюваного, правдиві показання свідка тощо). Доказуванню підлягають також обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в практичній діяльності зустрічаються дві типові помилки у визначенні предмета доказування, які напряду пов'язані з межами. Перша помилка полягає в тому, що не здійснюється дослідження істотних для провадження обставин, що призводить до залишення їх без уваги слідчим, дізнавачем, прокурором та судом, у зв'язку із чим прогалини у дослідженні обставин, що мають істотне значення в кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, приводять до неповноти досудового розслідування або судового розгляду, тобто до судових помилок. Друга помилка полягає у необґрунтованому розширенні кола обставин, що досліджуються, та призводить до уповільнення досудового розслідування і судового розгляду, обтяження провадження зайвими відомостями і матеріалами, що не мають суттєвого значення. Однак, у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, потрібно найбільш ретельно ставитися до тих обставин, які мають значення до факту протиправного діяння неповнолітнього.

В основі поняття меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, разом із предметом доказування лежать норми матеріального, процесуального закону та конкретні обставини. Визначення меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх полягає:

- у повноті встановлення обставин події, що свідчить про цілеспрямоване досягнення реальної дійсності у кримінальному провадженні;
- правильної кваліфікації кримінального правопорушення, що передбачає об'єктивне визначення винуватості особи;
- індивідуалізації, законності, обґрунтованості та вмотивованості покарання.

РОЗДІЛ 3

СПОСОБИ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1 Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення слідчих (розшукових) дій

Для швидкого і повного розкриття злочину, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону, особа, яка здійснює досудове розслідування, має володіти орієнтуючою і доказовою інформацією, що «збирається за допомогою передбачених кримінальним процесуальним законом засобів і з указаних в законі джерел - показань, речових доказів, документів, висновків експертів» (ч. 2 ст. 84 КПК України) [97].

Вивчення наукової літератури засвідчує, що дослідженням питань, пов'язаних з особливостями проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи у кримінальному провадженні, активно займалися такі вчені, як В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, А. Є. Голубов, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, О. Ю. Лань, М. А. Погорецький, В. В. Романюк, М. О. Селіванова, Д. Б. Сергєєва, О. Б. Соловйов, Л. Д. Удалова, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько та інші. Проте в умовах постійного внесення змін до чинного КПК України, розвитку слідчої та судової практики, необхідності виконання Україною взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань окремі теоретичні питання потребують перегляду й приведення у відповідність до нових умов здійснення кримінального провадження.

Проведення слідчих (розшукових) дій щодо неповнолітніх вимагає особливого підходу з урахуванням уразливого стану, соціальної незрілості та ризику порушення прав і свобод таких осіб [8, с. 89]. Таким чином, постає необхідність у висвітленні цих проблемних питань, наданні науково-обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення й, на підставі цього,

особливостей здійснення доказової діяльності під час досудового розслідування шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, виходячи зі стандартів дотримання прав і законних інтересів неповнолітнього, як учасника кримінального провадження.

Слідчі (розшукові) дії, які закріплені в логічній послідовності в III розділі КПК України, є одним з основних способів збирання фактичної інформації для подальшого формування доказів. Вони є заходами, що складаються із сукупності пошуково-пізнавальних і посвідчувальних прийомів, проводяться уповноваженими кримінальним процесуальним законом суб'єктом у визначеному для кожного з них порядку з метою виявлення й закріплення фактичних даних і відомостей про їхні джерела для отримання доказів у кримінальному провадженні та їх перевірки [214, с. 55].

У ч. 1 ст. 223 КПК України визначено, що слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Зі змісту КПК України вбачається наявність таких видів слідчих (розшукових) дій, як допит (ст. ст. 224–226, 232 КПК України); пред'явлення для впізнання (ст. ст. 228–232 КПК України); обшук (ст. ст. 234–236 КПК України); огляд (ст. ст. 237–239 КПК України); слідчий експеримент (ст. 241 КПК України); експертиза (ст. ст. 242–245 КПК України) [97].

Складний і багатогранний характер допиту неповнолітніх (незалежно від їх процесуального статусу) полягає в тому, що він охоплює собою процесуальний, тактичний, організаційний, психологічний, педагогічний та етичний аспекти [107, с. 3].

Статтею 226 КПК України, якою регламентовано особливості проведення допиту неповнолітніх під час досудового розслідування (зокрема, підозрюваних), передбачено, що допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. До початку допиту їм роз'яснюється обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань і ставити

запитання. Також при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. До початку слідчої (розшукової) дії законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника (ст. 227 КПК України) [97].

Допит неповнолітнього у кримінальному провадженні відповідно до чинного КПК здійснюється у загальному порядку за правилами ст. 224 КПК України, однак з певними особливостями. Зокрема, лікар залучається для проведення допиту малолітнього (неповнолітнього) свідка чи потерпілого, якщо за наслідками вчиненого кримінального правопорушення, свідком (потерпілим) якого він був, у останнього виникли тимчасові розлади психічної діяльності чи фізичні розлади здоров'я.

Допит як слідча (розшукова) дія проводиться спеціально уповноваженим слідчим. Такий висновок, за справедливим твердженням Д.Б. Сергєєвої та О.С. Старенького, випливає з ч. 2 ст. 484 КПК України, зокрема кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх [215, с. 85–86].

Спільним Наказом МВС та ГПУ «Щодо вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні» від 09 серпня 2013 р. № 79/867 передбачено, що кримінальне провадження щодо

неповнолітніх здійснюється спеціально уповноваженим слідчим зі стажем слідчої роботи не менше трьох років [192].

Чинний КПК України не закріплює відповідних вимог щодо спеціалізації прокурорів як процесуальних керівників у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Однак, п. 5 Наказу Офісу Генерального Прокурора «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» від 04 листопада 2020 р. № 509 визначено обов'язок ювенального прокурора забезпечити виконання передбачених КПК України функцій прокурора у кримінальних провадженнях: у сфері охорони дитинства; у яких неповнолітня особа залучена до провадження як потерпілий або є особою, права та інтереси якої порушено чи може бути порушено внаслідок вчинення кримінального правопорушення; щодо неповнолітньої особи, у тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою; стосовно особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності [192].

З огляду на те, що засада законності вимагає, щоб закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, відповідали КПК України (ч. 3 ст. 9 КПК України), Д. Б. Сергєєва та О. С. Старенький наводять переконливі аргументи стосовно доповнення ст. 484 КПК України положенням про здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх не лише відповідним слідчим, а й прокурором, який спеціально уповноважений на здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх [216, с. 213].

Недопустимим визнається й доказ, отриманий під час процесуальної дії у кримінальному провадженні стосовно неповнолітнього посадовою особою, яка в силу ч. 2 ст. 484 КПК України не уповноважена на здійснення розслідувань щодо неповнолітніх. Так, ухвалою апеляційного суду змінено вирок суду першої інстанції щодо А. та Б., дії яких було перекваліфіковано апеляційним судом з ч. 2 ст. 187 КК України на ч. 2 ст. 186 КК України. У касаційній скарзі, поміж іншого, ставилося питання про те, що судово-медична експертиза на

предмет визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у потерпілого є недопустимим доказом, оскільки ця експертиза призначена на підставі рішення посадової особи, яка в силу ч. 2 ст. 484 КПК України не уповноважена здійснювати розслідування щодо неповнолітніх. Верховний Суд залишив оскаржувану ухвалу без змін, серед іншого, вказавши на те, що стороною обвинувачення в апеляційному порядку не доведено, що слідча В. була уповноважена на ведення вказаного кримінального провадження щодо неповнолітніх А. та Б. На підставі наведеного апеляційний суд визнав, що судово-медична експертиза на предмет визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у потерпілого є недопустимим доказом, оскільки вона призначена на підставі рішення посадової особи, яка в силу ч. 2 ст. 484 КПК України не уповноважена на здійснення розслідувань щодо неповнолітніх. Доводи прокурора про те, що поряд зі слідчою, яка не була уповноважена на здійснення розслідувань щодо неповнолітніх, знаходився слідчий, який мав такі повноваження, що забезпечувало законність слідчих (розшукових) дій, визнано Верховним Судом неспроможними, а рішення суду апеляційної інстанції - законним, обґрунтованим і вмотивованим [185].

Допит - найбільш поширена слідча (розшукова) дія, яка неодноразово проводиться у кожному кримінальному провадженні, а на його результати - показання - містяться численні посилання як в обвинувальних актах, так і у вироках. Вказана слідча (розшукова) дія є «універсальною дією, за допомогою якої слідчий може отримати доказову інформацію практично за всіма обставинами предмета доказування» [222]. Основна мета, яку переслідує слідчий при допиті, полягає в отриманні від неповнолітнього допитуваного шляхом дачі ним показань достовірних, вичерпних фактичних даних (доказової інформації) щодо відомих допитуваному обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Допит неповнолітнього підозрюваного - це важливий засіб не тільки перевірки законності та обґрунтованості притягнення до кримінальної відповідальності і захисту від повідомленої підозри, а й засіб встановлення тих

обставин учинення кримінального правопорушення, які були невідомі слідчому або про існування яких він мав лише обґрунтовані припущення (наприклад, про наявність дорослих співучасників, інших злочинних епізодів та ін.).

Допит неповнолітнього підозрюваного являє собою процес спілкування (взаємодії), учасниками якого є слідчий, прокурор і допитуваний (неповнолітній підозрюваний), під час якого уповноважена особа впливає на неповнолітнього, спонукаючи його подати відомості про обставини, що мають чи можуть мати значення для правильного розслідування кримінального правопорушення. З криміналістичної точки зору важливо те, що вказана слідча (розшукова) дія є засобом збирання і перевірки не тільки доказової, а й орієнтуючої інформації, яку уповноважена особа отримує від допитуваного за допомогою мовних і немовних комунікацій.

Кримінальний процесуальний аспект значення допиту неповнолітнього підозрюваного визначається тим, що отримані показання є джерелом доказів. Необхідно підкреслити, що вони не повинні бути основним доказом або «царицею доказів», як це було ще досить нещодавно, коли розслідування в окремих справах повинно було завершуватися в термін не більше десяти днів і, відповідно, для обвинувального висновку досить було тільки показань обвинуваченого.

Проявом підвищеної юридичної охорони неповнолітніх у кримінальному процесі є подвійне їх представництво, тому що закон допускає одночасне представництво інтересів неповнолітнього адвокатом і законним представником, враховуючи неповноту процесуальної дієздатності підлітка і те, що законний представник несе відповідальність за виховання і поведінку неповнолітнього [114, с. 238]. Якщо адвокат надає неповнолітньому в кримінальному провадженні кваліфіковану юридичну допомогу, то законний представник покликаний надавати підлітку насамперед моральну і психологічну підтримку.

Законний представник залучається до кримінального провадження зі сторони захисту у випадку, якщо підозрюваним, обвинуваченим є

неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною (ч. 1 ст. 44 КПК України). Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює коло осіб, що залучаються в якості законного представника: батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний (ч. 2 ст. 44 КПК України) [97].

Законний представник неповнолітнього підозрюваного, як і захисник, не тільки має право, але й зобов'язаний бути одностороннім, доводити тільки обставини, які виправдовують підлітка, пом'якшують його покарання, оскільки він здійснює процесуальну функцію захисту. Як слушно зазначається в літературі, захисник і законний представник підозрюваного зобов'язані захищати інтереси неповнолітніх, які представляються їм законними з позиції одностороннього виправдувального підходу до оцінки обставин і доказів у кримінальному провадженні [138, с. 105]. Законному представнику також мають бути роз'яснені його права під час проведення допиту, іншої слідчої (розшукової) дії: заперечувати проти запитань і ставити запитання; з дозволу слідчого до початку слідчої (розшукової) дії ставити уточнюючі запитання малолітньому або неповнолітньому свідку [162, с. 104].

Наведемо приклад із судової практики, який свідчить про недопустимість доказів, отриманих під час проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього за відсутності захисника та законного представника. Зокрема, вироком суду першої інстанції А. визнано невинуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 309 КК України. Ухвалою суду апеляційної інстанції зазначений вирок залишено без змін. У касаційній скарзі прокурор послався на неналежну оцінку доказів, що призвело до необґрунтованого виправдання А. у пред'явленому обвинуваченні. Оцінюючи як доказ протокол огляду місця події, суд першої інстанції врахував, що під час проведення слідчої дії за участю неповнолітнього А. були відсутні як законний представник, так і захисник,

участь якого у даному кримінальному провадженні є обов'язковою з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою, як це встановлено вимогами п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України. З огляду на таке порушення права на захист А. суд дійшов висновку, що доказ був отриманий внаслідок порушення його прав і свобод, а тому використання фактичних даних, отриманих під час такої слідчої дії, суд обґрунтовано визнав неприпустимим. Апеляційний суд, розглянувши кримінальне провадження за апеляційною скаргою прокурора, обґрунтовано дійшов висновку про відсутність підстав для її задоволення. З цим рішенням погодився і Верховний Суд [184].

Слушною вважаємо пропозицію О. В. Панчук щодо доповнення КПК України положенням про надання безоплатної правової допомоги: свідку, який не має достатніх коштів для того, щоб оплатити послуги адвоката; неповнолітньому свідку, позбавленому батьківського піклування; свідку, щодо якого застосовуються заходи безпеки [162, с. 44]. Надання такої правової допомоги – це один із видів адвокатської діяльності, що полягає у наданні свідку правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, участі у допиті свідка та інших процесуальних діях, складенні заяв, скарг, спрямованих на забезпечення реалізації прав та законних інтересів свідка, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення [162, с. 44].

Присутність на допиті сторонніх осіб суперечить моральним нормам і вимогам. Слідчій практиці відомі випадки, коли слідчий запрошує на допит оперативного працівника для того, щоб в ході допиту при отриманні даних у кримінальному провадженні можна було б їх негайно перевірити. Не можна запрошувати сторонню особу тому, що її присутність на допиті порушує обстановку довіри, яка необхідна при допиті неповнолітнього, заважає неповнолітньому зібратися з думками, тримає його в постійному психічному напруженні, обмежує його.

Доказове значення показань неповнолітнього підозрюваного визначається двома чинниками. По-перше, підозрюваний, зазвичай, краще ніж будь-хто інший обізнаний про всі обставини вчиненого кримінального правопорушення. Тому він володіє найбільш повною доказовою інформацією. Проте, з іншого боку, підозрюваний найчастіше більш ніж хто-небудь зацікавлений в приховуванні цієї інформації або її спотворенні, оскільки від результату справи залежить його доля [154, с. 107]. Тому у слідчого непросте завдання - отримати від підозрюваного повні і достовірні відомості про те, як все було.

Показання можуть відповідати реальним подіям, частково відповідати і не відповідати їм. Залежно від того, чи правдиві показання дає неповнолітній підозрюваний, залежить їх інформаційна сутність. Показання неповнолітнього підозрюваного включають в себе відомості, які не тільки стосуються вчиненого кримінального правопорушення. Поряд з іншими доказами, вони допомагають усвідомити етіологію злочинного посягання, зокрема, з'ясувати, як формувалась ідея вчинення кримінального правопорушення, чи було воно заздалегідь підготовлене, обдумане, які обставини сприяли його вчиненню.

Необхідно виокремити кілька варіантів конфліктних ситуацій:

- 1) коли неповнолітній не визнає свою винуватість, а в системі доказів є прогалини;
- 2) коли неповнолітній визнає винуватість, є певні докази його причетності до вчиненого кримінального правопорушення, але у слідчого є підстави вважати, що підліток оговорує себе;
- 3) коли неповнолітній не визнає винуватість, але слідчий має всі докази його вини.

Для вирішення конфліктних ситуацій важливо визначити низку процесуальних дій, проведення яких у суді дасть можливість установити максимальну кількість відомостей, спростувати неправдиві показання. На визначення тактичних прийомів доказування, спрямованих на спростування неправдивих показань, суттєво впливає аналіз типологічних груп неповнолітніх обвинувачених. Зокрема, залежно від характеру антисуспільної спрямованості,

що ґрунтується на мотивації, розрізняють:

а) насильницький тип, який характеризується чітко вираженим негативним ставленням до людської особистості та її життєво необхідних благ: життя, здоров'я, тілесної та статевої недоторканості;

б) корисливий, поведінка якого характеризується корисливою тенденцією, неповагою до всіх форм власності, ігноруванням встановлених у державі правил розподілу коштів;

в) злісний соціально дезорганізований, якому притаманне негативне ставлення до різних соціально встановлених вимог, а також будь-яких заборон;

г) необережний, який характеризується легковажною безвідповідальністю, недбалим ставленням до своїх обов'язків і можливих наслідків поведінки [236, с. 176].

На наше переконання, вирішення конфлікту залежить від того, наскільки слідчий був підготовлений до допиту, наскільки він вивчив матеріали кримінального провадження, наскільки він знає психологічні особливості неповнолітнього підозрюваного, вміння слідчого проникнути у внутрішній світ підлітка, в його плани і наміри.

Показання, отримані у безконфліктній ситуації, необхідно уточнювати і деталізувати так само ретельно, як і свідчення, отримані в конфліктній ситуації. Основними тактичними прийомами для цього, на нашу думку, є: постановка додаткових питань; застосування способів активізації пам'яті та отримання пояснень з приводу наявних у кримінальному провадженні доказів.

Безперечним є те, що факт участі захисника дисциплінує слідчого, змушуючи суворіше ставитися до формування доказового матеріалу, більш критично підходити до оцінювання доказів [45, с. 144]. Захисник, який бере участь у допиті неповнолітнього підозрюваного, зобов'язаний реагувати на будь-які порушення закону і прав допитуваного, які допускаються слідчим (наприклад, постановка слідчим навідних питань). У літературі справедливо відзначається, що адвокат повинен припиняти будь-які неприпустимі щодо неповнолітнього прийоми допиту: різкий тон, загрози притягнути батьків до

відповідальності тощо [107, с. 16]. До сказаного варто додати право адвоката попереджати неповнолітнього, що йому не слід відповідати на запитання, поставлені з процесуальними порушеннями або із застосуванням недозволеного тактичного прийому [62, с. 103].

Відповідно до ч. 1 ст. 107 КПК України рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, у тому числі під час розгляду питань слідчим суддею, приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. За клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим.

Особливістю фіксації ходу і результатів допиту неповнолітніх підозрюваних є те, що протокол цієї слідчої (розшукової) дії доцільно складати після завершення усної частини допиту, а не під час нього. Складати протокол одночасно з прослуховуванням показань неповнолітнього недоцільно: по-перше, слідчий думає більше над тим, як записати показання, замість того, щоб уважно вислухати підлітка і критично оцінити сказане ним; по-друге, така техніка допиту веде до ослаблення або втрати психологічного контакту з підлітком, відволікає його, вносить у допит напруженість, створює враження поверхневого інтересу до переданої неповнолітнім інформації. Паралельне складання протоколу своєю офіційністю може налякати підлітка, вплинути на зміст його показань. Тому спочатку необхідно вислухати підлітка, роблячи необхідні замітки, а потім вже складати протокол. У зв'язку з цим вважаємо правильною рекомендацію Л. Л. Каневського, який зазначав, що в ході допиту підозрюваного недоцільно вносити його показання в протокол, оскільки це відволікає увагу допитуваного і заважає слідчому зосередитися на реалізації тактичного плану допиту [72, с. 47].

Відео- та звукозапис показань підлітків відкриває ширші можливості для перевірки та оцінки доказів, що включають дослідження фактів, про які повідомив неповнолітній допитуваний, як він говорив, у відповідь на яке за змістом і формою питання було відповідне висловлювання. Тим самим відео- та звукозапис уможливорює контроль за правильністю тлумачення слідчим

висловлювань неповнолітнього підозрюваного.

Відзначаючи корисність звукозапису при допиті неповнолітніх, А. А. Леві обґрунтовано зазначає, що необхідність звукозапису «... обумовлена тим, що словниковий запас і мовні особливості дітей і дорослих різні. Дитина часто схильна розповідати те, що, на її думку, хотів би почути слідчий. Розібратися у всьому цьому можна тільки в результаті детального аналізу показань» [116, с. 25].

Оптимальним варіантом фіксації показань неповнолітніх підозрюваних є відеозапис, як додатковий засіб фіксації до протоколу допиту. Відеозапис підсилює переконливість слідчої (розшукової) дії, дозволяє слідчому і суду безпосередньо сприйняти процес дачі показань неповнолітнім підозрюваним, сприяють виникненню так званого «ефекту присутності». Водночас варто наголосити, що відео- та звукозапис не замінює традиційного протоколювання, їх варто розглядати як додатковий засіб, що полегшує протоколювання і робить його більш повним.

Необхідно ще раз відзначити, що допиту неповнолітнього повинна передувати ретельна, заснована саме на знанні вікових психологічних особливостей конкретної дитини, підготовка. Ядром цієї підготовки є вивчення особистості підлітка, мотивів його злочинної поведінки, прийняття рішення про те, хто буде присутній на допиті, визначення місця допиту, складання плану допиту.

Важливим є й визначення кола слідчих (розшукових) дій, які за обставинами кримінального провадження доцільно провести до допиту неповнолітнього або безпосередньо після нього. Як свідчить слідча та судова практика, результати проведення окремих з них безпосередньо перед допитом підлітка можуть впливати на формування специфічних станів у неповнолітнього, що сприяють прийняттю рішення про дачу правдивих показань. До таких слідчих дій потрібно віднести пред'явлення підозрюваного неповнолітнього для впізнання потерпілим і свідкам, проведення обшуку за місцем проживання або за місцем навчання (якщо неповнолітній живе і

навчається в спеціальній установі).

Для забезпечення правила «безпосередності дослідження показань, речей і документів» під час допиту неповнолітнього, який «*de jure*» підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення (після повідомлення про підозру), О. Г. Бабенко пропонує відбирати показання від нього відповідно до вимог ст. 225 КПК України, тобто шляхом допиту під час досудового розслідування в судовому засіданні. На думку науковця, запропонована судова процесуальна форма відібрання показань на досудовому розслідуванні дозволить уникнути повторного допиту неповнолітнього під час подальшого судового розгляду [8, с. 124–125]. Сумнівною вважаємо позицію науковця з огляду на те, що це положення суперечитиме вимогам ст. 23 КПК України про безпосередність дослідження доказів у судовому процесі. Отже, недоцільним є віднесення неповнолітнього підозрюваного до суб'єктів, яких слід допитувати в суді під час досудового розслідування.

Необхідно вказати на цінність показань підозрюваного й з позиції їх оцінки при обранні запобіжного заходу. Так, у одному з кримінальних проваджень на основі оцінки наявних доказів і показань підозрюваного прокурор дійшов висновку про недостатність підстав для застосування тримання під вартою. Відмовляючи в клопотанні про тримання під вартою, прокурор вказував на суперечливість доказів, недостатню перевірку в низці випадків доводів підозрюваного, необхідність отримання додаткових доказів [161, с. 101].

Допити неповнолітніх свідків і потерпілих носять, здебільшого, безконфліктний характер. Тому під час їх проведення використовується комплекс тактичних прийомів, що ґрунтуються на психології відносин слідчого з учасниками слідчих (розшукових) дій у безконфліктних ситуаціях: зняття напруги; створення й постійне підтримання психологічного контакту з допитуваним; формування розумового завдання; налаштування; очікування; аналіз показань та ін. [4, с. 302; 255, с. 9].

На відміну від свідка, потерпілий зацікавлений у відповідних результатах

досудового розслідування через те, що йому була завдана шкода. Як зауважив В. В. Пясковський, така зацікавленість має два боки: з одного – прагнення потерпілого до розкриття злочину, а з іншого – причина можливої його необ’єктивності [197, с. 147].

Тактичні прийоми допиту неповнолітнього потерпілого і коло питань, що підлягають з’ясуванню, обумовлюються особистими якостями дитини, підлітка, психологічним станом і займаною позицією (зокрема, готовністю активно допомагати розслідуванню). Тому під час підготовки до цієї слідчої (розшукової) дії необхідно зібрати інформацію про особу потерпілого, його поведінку до і після вчинення злочину, взаємовідносини з підозрюваним та іншими особами, використовуючи при цьому знання криміналістичної характеристики відповідної категорії злочинів [269, с. 151]. При цьому слідчому необхідно виявляти особливу делікатність і повагу до потерпілого. Здійснення під час допиту будь-якого тиску на потерпілого є неприпустимим.

Неправдиві показання неповнолітніх потерпілих можуть бути результатом добросовісної помилки, викликані сильним душевним хвилюванням, страхом, розгубленістю внаслідок злочинного посягання. У зв’язку з цим слідчому необхідно враховувати психологічний стан потерпілого під час допиту та уважно перевіряти викладені ним відомості.

В ході допиту неповнолітнього потерпілого в конфліктній ситуації доцільно використовувати прийоми, спрямовані на викриття неправди. Є. В. Васке до них відносить: вичікування, послідовність, раптовість, використання «слабких місць» особи допитуваного, форсований темп допиту, відволікання уваги, інерцію, створення враження поінформованості слідчого, створення «незаповненості» тощо [25, с. 260–261].

Зважаючи на підвищену увагу до злочинності серед неповнолітніх і пошук шляхів їх вирішення, держава та міжнародна спільнота намагається віднайти гуманні шляхи вирішення проблеми дитячої злочинності. Це, зокрема, створення так званих «зелених кімнат» – системи заходів для забезпечення прав і свобод дитини в ході слідчих та процесуальних дій через створення сучасних

умов та впровадження європейських стандартів у спілкуванні офіцерів поліції з дитиною, що стала свідком або постраждала від злочину, або знаходиться у конфлікті із законом [80, с. 41]. Вказаний підхід вже досить тривалий час використовується у таких країнах, як Естонія, Грузія, Німеччина, Польща.

Загалом варто визнати перспективною практику впровадження в сферу кримінального судочинства «зелених кімнат», позаяк навколишня обстановка дитини під час проведення відповідних процесуальних дій має надзвичайно важливе значення для налагодження контакту з дитиною.

Ухвалюючи рішення про проведення *одночасного допиту з участю неповнолітніх*, слідчий, слідчий суддя, передусім, повинен враховувати особливості їхньої психіки і вплив цих особливостей на хід і результати цієї слідчої (розшукової) дії. Особливості психіки неповнолітніх пов'язані з недостатністю їх життєвого досвіду, знань, уявлень, формування адаптивних навичок поведінки. Для них також характерні фантазійність, емоційна гіперболізація події, яку вони бачили, а це нерідко призводить до неправильної оцінки ними події, що розслідується, або окремих її елементів [80, с. 164].

На наше переконання, одночасний допит з участю неповнолітніх варто проводити виключно у разі, коли були використані й не дали результату інші способи встановлення спірних обставин кримінального правопорушення. У разі неможливості усунути суперечності іншим шляхом перед слідчим суддею постає необхідність проведення одночасного допиту з участю неповнолітнього за наявності підстав, визначених у ч. 1 ст. 225 КПК України.

Особливості тактичної складової одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб полягає у тому, що з урахуванням особливостей психіки неповнолітніх при підготовці до проведення цієї слідчої (розшукової) дії велике значення мають питання про вибір місця її проведення [256, с. 397]. Поділяємо позицію С. В. Смик, що зазначені рекомендації не розповсюджуються на процедуру одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб на стадії досудового розслідування в судовому засіданні (не в службовому кабінеті, а у звичних для неповнолітніх місцях (дитячих установах та ін.). У такому випадку

слідчий суддя дещо обмежений у можливості вибору місця проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб на стадії досудового розслідування в судовому засіданні. Це або місце розташування суду, або перебування хворого свідка (ч. 1 ст. 225 КПК України), або місце проведення виїзного судового засідання (ч. 2 ст. 225 КПК України) [220, с. 148].

Будь-яка інформація, отримана за допомогою втручання в приватне життя, може стати повноцінним доказом у тому випадку, якщо вона буде одним з джерел доказів, передбачених ч. 2 ст. 84 КПК України. У деяких кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх *обшук* часто слугує найважливішим, а подекуди єдиним засобом отримання доказів вчиненого або підготовленого кримінального правопорушення.

Не зупиняючись докладно на загальновідомих аспектах підготовки та проведення обшуку, які достатньо висвітлені в науковій літературі, зупинимося на особливостях проведення даної слідчої (розшукової) дії, обумовлених віковими особливостями осіб, у помешканні яких здійснюються пошукові дії.

Незважаючи на те, що обшук є однією з тих слідчих (розшукових) дій, яка сприяє розслідуванню кримінального правопорушення та отриманню доказів винуватості певних осіб у вчиненні кримінального правопорушення, процедура його проведення часто супроводжується упущеннями та порушеннями уповноважених осіб. Вивчення проваджень за участю неповнолітніх засвідчує, що такими причинами найчастіше є несвоєчасність і некваліфіковане проведення обшуку, проведення його без достатніх для цього підстав. Таку практику варто визнати неприпустимою. Обшук має проводитися лише за необхідності, у зв'язку з реально обґрунтованими припущеннями про те, що у певної особи чи в певному місці знаходяться предмети, в котрих зацікавлене слідство (як встановлено ст. 233 КПК України). Під час проведення обшуку вчиняється вторгнення посадових осіб в особисте життя підозрюваного, а також і інших осіб, у приміщенні яких можуть знаходитися предмети чи речі, що викривають особу у вчиненні кримінального правопорушення, або й сама особа підозрюваного.

Відповідно до ч. 1 ст. 87 КПК України недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, яку отримано внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Такі докази не мають юридичної сили й не можуть братися за основу підозри чи обвинувачення, а також використовуватися для доведення кожної з обставин, що становлять предмет доказування, та визначені у ст. 91 КПК України.

Зазначена гарантія сприяє тому, що втручання в приватне життя з метою виявлення протиправних дій тієї або іншої особи має відбуватися лише на підставі закону за наявності вагомих підстав для підозри цієї особи в учиненні кримінального правопорушення та з урахуванням визначеного законом процесуального порядку доказування. Вартісними вважаємо рекомендації, щоб під час обшуку був присутнім законний представник неповнолітнього підозрюваного, а в гуртожитку або за місцем роботи – вихователь чи представник адміністрації [159, с. 38].

Місцями проведення обшуків у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх можуть бути не тільки приватні будинки, квартири або гуртожитки, де проживають підлітки, а й місця переважного проведення ними вільного часу, присадибні ділянки, підсобні приміщення, підвали, горища, гаражі тощо, оскільки, побоюючись запитань батьків про походження речей, вони зазвичай не зберігають викрадене, знаряддя злочину за місцем проживання. Однак при цьому необхідно пам'ятати, що байдуже ставлення батьків, відсутність з їхнього боку контролю за дітьми уможливають зберігання підлітками викраденого чи інших речей в помешканні. Тому під час підготовки до обшуку необхідно володіти інформацією про батьків неповнолітнього підозрюваного і взаємовідносини в родині [268, с. 485].

Основними завданнями проведення обшуку під час розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми, є: встановлення місцезнаходження осіб,

причетних до вчинення кримінального правопорушення; відшукання викрадених грошей, цінностей, автотранспорту, іншого майна, а також зброї і предметів, використаних як знаряддя злочину, одягу, взуття та інших речей підозрюваних, засобів зв'язку, використаних ними під час учинення розбою, інших речей і документів, що належать як злочинцям, так і потерпілим, та мають значення для кримінального провадження. Предмети, які вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх відношення до кримінального провадження [268, с. 482].

Здійснюючи обшук у помешканні неповнолітнього, увагу варто також зосередити на відшуванні таких речових доказів, що свідчать про зв'язки неповнолітнього з іншими членами злочинної групи, в тому числі дорослими особами. Крім того, оскільки відповідно до ст. 485 КПК України до обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, відносяться відомості про особу неповнолітнього, умови його життя та виховання, у ході обшуку можуть бути виявлені обставини, що свідчать про вживання підлітком спиртних напоїв, наркотиків, предмети порнографії, записи нецензурного характеру тощо. Всі ці факти необхідно відобразити у протоколі обшуку для наступної перевірки версії про втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність [159, с. 39].

У ситуаціях вчинення злочину групою осіб, у тому числі за участю неповнолітніх, важливого значення набуває одночасне проведення у них обшуків, так званий груповий обшук.

Під час розслідування кримінальних правопорушень учинених неповнолітніми, або щодо них, однією з найбільш важливих першочергових слідчих (розшукових) дій є *огляд місця події*, оскільки метою його проведення є дослідження матеріального відображення злочину, яке містить різносторонню інформацію про подію, що відбулася. Огляд є однією з найбільш продуктивних слідчих (розшукових) дій, яка дозволяє виявити значний обсяг доказової інформації, необхідної для розслідування.

У криміналістичній науці огляд місця події визначається як невідкладна

слідча (розшукова) дія, спрямована на встановлення, фіксацію і дослідження обстановки місця події, слідів злочину і злочинця та інших фактичних даних, що дозволяють в сукупності з іншими доказами зробити висновок про механізм події та інші обставини розслідуваної події [3, с. 556], а тактика його проведення залежить від місця вчинення злочину. Однак, незалежно від особливостей місцевості, де знаходяться об'єкти огляду, беззаперечним вважаємо твердження П. Д. Біленчука про те, що насамперед необхідно оглядати матеріальні сліди, які можуть дати максимум інформації про злочинців [17, с. 53].

Підготовка до огляду місця події та тактика його проведення при надходженні інформації про зґвалтування, вчинене неповнолітнім, залежить від наступних чинників: по-перше, чи таке повідомлення надійшло відразу після вчинення злочину, чи через деякий проміжок часу; по-друге, від місця вчинення злочину. Ефективність огляду місця події під час розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, забезпечується залученням (за можливості) до його проведення особи, потерпілої від зґвалтування, або (за неможливості участі потерпілої) осіб, які були свідками злочину. Присутність вказаних осіб під час огляду допоможе правильно визначити безпосереднє місце зґвалтування, зорієнтуватися у місцезнаходженні відповідних слідів злочину та їх належності до злочину та у механізмі події [58, с. 14].

Виявлені на місці події сліди рук і ніг (взуття) та їх аналіз дозволяють висунути версії про: вік нападників, їх кількість, антропологічні дані; про характер їх пересування; місце нападу на потерпілого та ін. У випадку виявлення слідів крові, необхідно зафіксувати точне місце їх локалізації, кількість, розмір, форму, колір, консистенцію, після чого такі сліди вилучаються та направляються на експертизу [86, с. 102–103].

Наявність окремих ознаки на місці події може опосередковано свідчити про вчинення кримінального правопорушення групою осіб: наявність на тілі потерпілого (потерпілих) численних тілесних ушкоджень; виявлення на місці події декількох знарядь або слідів декількох знарядь злочину, насамперед

різномірних; виявлення на місці події слідів рук і ніг декількох осіб, які не належать потерпілим або іншим особам, не пов'язаним з учиненням кримінального правопорушення (членам сім'ї, які проживають разом з потерпілим, працівникам поліції, що першими прибули на місце вчинення розбою та ін.); наявність слідів, що свідчать про різні способи застосування однорідних знарядь учинення кримінального правопорушення.

Підсумовуючи викладене, варто відзначити, що під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, або за їх участю, огляд місця події є однією з найбільш складних, об'ємних та інформаційно-значимих слідчих (розшукових) дій, від якості проведення якої залежить успіх подальшого розслідування.

У чинному КПК України порядок проведення *слідчого експерименту* визначено ст. 240. Мета цієї слідчої (розшукової) дії – перевірка та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. Слідчий, прокурор мають право провести слідчий експеримент із залученням неповнолітнього шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Як і інші слідчі (розшукові) дії, проведення *слідчого експерименту* вимагає ретельної підготовки, особливо, якщо вона проводиться за участю підозрюваного, яка включає в себе: визначення мети слідчого експерименту, часу, місця та умов його проведення, а також змісту та послідовності проведення дослідів; детальний допит особи з метою отримання детальної інформації про обстановку і пов'язані з нею обставини події, які необхідно перевірити, та отримання її згоди на участь у слідчому експерименті; попередній виїзд слідчого на місце проведення слідчої (розшукової) дії для збору інформації та ознайомлення з обстановкою; складання плану проведення слідчого експерименту; підбір і запрошення осіб, які забезпечують процес його проведення (зокрема, понятих, захисника, законного представника, педагога); підготовку науково-технічних (фотоапарат, відеокамера, вимірювальні

прилади, освітлювальна апаратура тощо) і транспортних засобів (у разі віддаленості місця, де буде проводитися слідчий експеримент, від місця провадження досудового розслідування необхідно організувати туди доставку всіх його учасників таким чином, щоб усі особи, які беруть в ньому участь, перебували в одному транспортному засобі й не були позбавлені можливості чути та спостерігати пояснення неповнолітнього про маршрут руху) [158, с. 166]; забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії (зокрема, не можна давати підозрюваному предмети, якими можна завдати тілесних ушкоджень); інструктаж учасників слідчого експерименту з роз'ясненням їхніх прав та обов'язків (при цьому зміст і обсяг інформації, що підлягає повідомленню учасникам слідчого експерименту, повинен бути диференційованим залежно від ролі кожного учасника) [64, с. 44].

Захисник неповнолітнього підозрюваного може брати участь у проведенні слідчого експерименту в таких випадках:

1) за своєю ініціативою, де учасником є неповнолітній або особа, що страждає фізичними або психічними вадами, або за участі іншої, з моменту пред'явлення повідомлення про підозру;

2) за дозволом слідчого, який проводить слідчий експеримент, або за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого [97].

У ході експерименту захисника неповнолітнього підозрюваного, насамперед, цікавить виявлення обставин, що свідчать про невинуватість підзахисного, або пом'якшують його вину, а також дотримання вимог закону, прав і законних інтересів клієнта.

Також у проведенні слідчого експерименту можуть брати участь законні представники неповнолітнього. Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а за їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній (ст. 44 КПК України) [97]. Участь цих осіб у проведенні слідчого експерименту сприятиме слідчому встановити контакт з

неповнолітньою особою, усвідомити сутність її показань.

Певні особливості має *пред'явлення для впізнання* й неповнолітніх підозрюваних. Перш ніж пред'явити особу для впізнання, слідчий, прокурор мають попередньо з'ясувати, чи може неповнолітній свідок упізнати цю особу, допитати його про зовнішній вигляд і прикмети цієї особи, а також про обставити, за яких він бачив цю особу, про що складається протокол. Якщо підліток заявляє, що він не може назвати прикмети, за якими впізнає особу, проте може впізнати її за сукупністю ознак, у протоколі зазначається, за сукупністю яких саме ознак він може впізнати особу. Забороняється попередньо показувати неповнолітньому свідку особу, яка повинна бути пред'явлена для впізнання.

За необхідності впізнання може проводитися за фотознімками, матеріалами відеозапису з додержанням вимог ч. ч. 1, 2 ст. 228 КПК. Матеріали відеозапису із зображенням особи, яка підлягає впізнанню, можуть бути пред'явлені неповнолітньому лише за умови зображення на них не менше як чотирьох осіб тієї ж статі й не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі з особою, яка підлягає впізнанню.

Якщо є достатні підстави вважати, що особі, яка впізнає, може загрожувати небезпека з боку підозрюваних чи інших зацікавлених осіб, слідчому необхідно провести пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням того, хто впізнає (зокрема, через тоноване скло з іншого приміщення) [13, с. 110, 153]. На відміну від пред'явлення для впізнання за фотознімками, такий спосіб дозволяє спостерігати за особами, які підлягають впізнанню, у динаміці, що може позитивно вплинути на ефективність проведення вказаної слідчої (розшукової) дії.

Цинічні, зухвалі підлітки, які перебувають у кримінальному провадженні у статусі свідка чи потерпілого, можуть зірвати процес пред'явлення для впізнання шляхом учинення провокаційних дій, погроз, викриків тощо. Завданням слідчого у таких випадках є вжиття заходів щодо унеможливлення таких ситуацій.

За правилами ст. 228 КПК України може здійснюватися пред'явлення особи для впізнання за голосом або ходою, причому впізнання за голосом повинно здійснюватися поза візуальним контактом між свідком, що впізнає, та особами, які пред'явлені для впізнання.

Під час досудового розслідування неповнолітньому можуть пред'являтися для впізнання й речі. За змістом до ст. 229 КПК України, перед пред'явленням речі для впізнання, слідчий, прокурор або захисник мають запитати у неповнолітнього свідка, чи може він впізнати цю річ, опитати про її ознаки й обставини, за яких він цю річ бачив, про що складається протокол [97].

Освідування (ст. 241 КПК України) є самостійною слідчою (розшуковою) дією, яку розглядають як різновид слідчого огляду, специфіка якого обумовлюється його об'єктом – тілом живої особи. В теорії кримінального процесу дану слідчу (розшукову) дію відносять до групи нонвербальних, у результаті проведення яких слідчий отримує інформацію, що міститься в об'єктах матеріального світу і виражається в предметно-просторових ознаках, таких як форма, колір, обсяг тощо [120, с. 4].

Юридичною (правовою) підставою проведення освідування є постанова прокурора. Фактичною підставою проведення цієї слідчої (розшукової) дії можуть бути відомості, що на тілі свідка є сліди кримінального правопорушення або особливі прикмети (ч. 1 ст. 241 КПК України) [97].

Кримінальний процесуальний закон, виходячи з положень загальнолюдської моралі, прямо забороняє проводити в процесі освідування певні дії. Так, відповідно до ч. 4 ст. 241 КПК України в освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи, або небезпечні для її освідування. Крім того, у ч. 2 ст. 241 КПК України указано, що освідування, яке супроводжується оголенням освідуваної особи, здійснюється особами тієї ж статі, за винятком проведення лікарем і за згодою особи, яка освідувається. Слідчий, прокурор не мають права бути присутніми під час освідування особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу, що підлягає

освідуванню [97].

У ч. 3 ст. 241 КПК України зазначається, що перед початком освідування особі, яка підлягає освідуванню, пред'являється постанова прокурора. Після цього особі пропонується добровільно пройти освідування, а в разі її відмови освідування проводиться примусово. Поділяємо точку зору С. І. Смик, що відмова неповнолітнього підозрюваного у проведенні освідування в добровільному порядку є скоріше за все психологічним нерозумінням того, що відбувається під час здійснення кримінального провадження та небажанням оголюватись перед сторонніми особами [220, с. 142].

Варто наголосити, що законодавець не уточнює процесуальний статус такої особи. Отже, примусово може бути освідуваний не тільки неповнолітній підозрюваний, а й підліток, який перебуває у статусі потерпілого та свідка.

Аналіз кримінальних проваджень за участю неповнолітніх засвідчив досить розповсюджену практику складання постанови про освідування слідчими від імені процесуального керівника. Безумовно, такий стан речей, породжений небажанням прокурорами перевантажувати себе дослідженням обставин кримінального провадження, є порушенням процедури проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Викладене актуалізує доцільність і логічність винесення постанови про освідування неповнолітнього підозрюваного безпосередньо не від імені прокурора, а від імені слідчого, який володіє інформацією про усі обставини кримінального провадження, знає усі його особливості та тонкощі. Натомість, на нашу думку та на переконання 78,8 % опитаних слідчих, винесення постанови про освідування особи, в тому числі неповнолітнього підозрюваного, від імені прокурора, уповільнює розслідування обставин кримінального правопорушення (Додаток А).

У доктрині та у міжнародно-правовій практиці неодноразово зазначалося, що правова регламентація примусового освідування щодо неповнолітнього підозрюваного має обумовлюватися принципом співрозмірності. Останній широко відомий як засіб обмеження використання каральних санкцій, що виражаються в основному у використанні принципу відплати по заслугах

відповідно до тяжкості правопорушення [129]. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 13 Типового закону про правосуддя відносно неповнолітніх усі заходи, що застосовуються відносно неповнолітнього правопорушника, мають бути співрозмірні обставинам та тяжкості порушення, а також відповідати умовам життя, освітнім, соціальним та іншим потребам дитини [187, с. 18]. Також у ст. 5 (1) Мінімальних стандартних правилах ООН, які стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх («Пекінські правила»), визначено, що система правосуддя відносно неповнолітніх спрямована передусім на забезпечення благополуччя неповнолітнього та забезпечення того, щоб будь-які заходи впливу на неповнолітніх правопорушників були завжди співрозмірні як з особливостями особи правопорушника, та і з обставинами правопорушення [129]. Тому застосовані до неповнолітнього правопорушника заходи мають ґрунтуватися не лише на об'єктивній тяжкості кримінального злочину, але і на особистих обставинах дитини [187].

На наше переконання, примусова форма освідування відносно неповнолітнього, малолітнього може бути реалізована у разі підозри у вчиненні ним тяжкого та особливо тяжкого злочину, тобто поставлена у залежність від тяжкості кримінального правопорушення, у якому підозрюється неповнолітній.

Слідчий, який уповноважений проводити слідчі (розшукові) дії відповідно до ч. 2 ст. 40 КПК України, має керувати проведенням освідування, а лікар безпосередньо брати участь та надати свій кваліфікований висновок по суті справи, який заноситься до протоколу слідчої (розшукової) дії. Саме такий підхід забезпечить реальну економію часу й ефективність проведення освідування [235, с. 21], та швидке прийняття законного рішення в кримінальному провадженні відносно особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності. Натомість, якщо мова йде про примусове освідування, таке рішення повинен приймати слідчий суддя. Адже він, на відміну від слідчого та прокурора, не є стороною кримінального провадження, а здійснює судовий контроль на стадії досудового розслідування за дотриманням прав і законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, а саме права на свободу, права на

приватність.

Схожі думки з означеної проблеми висловлювались й іншими науковцями. Зокрема, Т. О. Лоскутов наголошує, що норми КПК України у частині регламентації проведення примусового освідування уможливлюють обмеження права підозрюваного не свідчити проти себе всупереч його волі. Сторона обвинувачення (прокурор) без звернення до слідчого судді може прийняти рішення про обмеження права не свідчити проти себе стороною захисту (підозрюваним) [118, с. 89]. На доцільність освідування підозрюваного і обвинуваченого за ухвалою суду вказує й Т. В. Садова [207, с. 187].

Поділяємо таку позицію науковців і практиків з огляду на вразливість та незрілість неповнолітнього підозрюваного, на великий ризик порушення його прав та законних інтересів, зокрема права на приватність та особисту недоторканість, викликаного, зокрема оголенням його тіла.

Зазвичай особи, на тілі яких можуть бути виявлені сліди злочину або особливі прикмети, добровільно дають згоду на проведення такої слідчої (розшукової) дії, чим сприяють слідчому у встановленні обставин кримінального правопорушення. Проте у разі виникнення конфліктної ситуації – коли особа відмовляється добровільно пройти освідування, застосовані до особи заходи примусу не повинні створювати загрозу її життю, здоров'ю або бути принизливими за характером [120, с. 5].

Призначення й проведення судових експертиз. Висновки, викладені експертом або комісією експертів, є доказами, які неможливо отримати з інших джерел, що свідчить про їх пріоритетне значення в загальній системі доказів у кожному кримінальному провадженні.

Для успішного розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, або щодо них, слідчому важливо знати можливості різноманітних судових експертиз, компетенцію експертів та вміло застосовувати результати досліджень, отриманих під час доказування.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза неповнолітніх підозрюваних (ч. 1 ст. 486 КПК України) призначається для вирішення питання

про наявність у неповнолітнього підозрюваного психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації [97]. Підставами для її призначення може бути встановлення під час досудового розслідування інформації про перебування неповнолітнього на відповідному обліку та лікуванні у зв'язку з психоневрологічними захворюваннями, перенесені захворювання головного мозку і травми черепа, якщо вони супроводжувалися психічними розладами та ін.

Отримані в результаті проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи дані можуть використовуватися під час вирішення питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності.

Психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (ч. 2 ст. 486 КПК України) призначається для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного, які необхідно враховувати при призначенні покарання й обранні заходу виховного характеру [97]. Підставами для призначення психологічної експертизи психічно здорових неповнолітніх підозрюваних з метою з'ясування їхньої здатності повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними можуть слугувати дві групи факторів: дані, що стосуються особистості підозрюваного та умов його виховання й вказують на можливість відставання неповнолітнього в психічному розвитку в порівнянні з основною масою його однолітків (відомості про педагогічну занедбаність підлітка, погану успішність у школі, «дитячість» поведінки та ін.); відомості про характер протиправного діяння, ситуацію та умови вчинення кримінального правопорушення (неумотивованість учинків, надзвичайна жорстокість, демонстративність і цинічність дій, легковажність, некритичне ставлення до вчиненого та ін.) [5, с. 167].

Психологічна експертиза може вирішувати три групи питань: щодо психічних властивостей та особливостей особистості; вплив на психіку різноманітних умов і пов'язані з цими умовами стани особи в момент розслідування; характеристика особливостей перебігу психічних процесів у

даної особи [40, с. 25].

Як наголошує Є. Д. Лук'янчиков, не можна призначати психологічну експертизу для вирішення питання про мотиви та цілі злочину, наявність обмови або самообмови, достовірності показань тощо [119, с. 35].

У разі, коли щодо неповнолітнього підозрюваного призначається експертиза, йому теж необхідна правова допомога. Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання [97].

Необхідність у призначенні експертизи щодо неповнолітнього свідка може виникнути для з'ясування питання, чи може він через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. Проте чинний КПК України не регулює порядок її призначення. Також роз'яснювалось, що за згодою свідка допускається призначення судово-психіатричної експертизи щодо нього з поміщенням до медичного стаціонару [194, с. 174].

Варто зауважити, що у кримінальному процесуальному законодавстві окремих країн зазначена процедура врегульована. Зокрема, п. 5 ст. 143 КПК Республіки Молдова передбачає, що для визначення психічного або фізичного стану свідка у випадках, коли виникають сумніви в його здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання, обов'язково призначається експертиза [171, с. 98].

На наше переконання, чинний КПК України необхідно доповнити статтею про призначення та проведення судової експертизи щодо свідка, у тому числі неповнолітнього, за наявності зазначених вище обставин. За умови законодавчого унормування цієї пропозиції свідок буде зацікавлений у тому, щоб адвокат надавав йому правову допомогу, порядок надання якої має бути аналогічним до процедури її реалізації підозрюваним під час призначення судової експертизи.

Судово-медична експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб є обов'язковою для встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості, а також встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень тощо (ч. 2 ст. 242 КПК України) [97]. Зазначимо, що судово-медичні експертизи у кримінальних провадженнях призначаються як щодо потерпілих, так і щодо підозрюваних (приміром, у разі наявності у них ушкоджень внаслідок захисних дій потерпілих чи інших осіб). Об'єктами дослідження розглядуваних експертиз є люди, їхні історії хвороби й амбулаторні карти, матеріали кримінальних проваджень.

Судово-медична експертиза речових доказів призначається у випадках виявлення на тілі підозрюваного (потерпілого), його одязі, знаряддях злочину, інших предметах, вилучених з місця події різноманітних слідів біологічного походження (кров, слина, волосся, частини епітеліальної чи інших тканин тіла та інші біологічні виділення людини). Висновки цієї експертизи можуть мати досить вагоме значення під час доказування вини підозрюваного, оскільки виявлення біологічних слідів підозрюваного на місці злочину чи на потерпілому переконливо свідчить про причетність даної особи до розбою, що розслідується.

Зазвичай питаннями, які вирішують такі дослідження, є такі:

- чи є сліди біологічного походження (кров, слина, волосся, потожирові виділення та ін.) на предметі, який представлений на дослідження?;
- чи належить кров (слина, виділення тощо) людині чи тварині?;
- яка групова та статева належність речовини, що виявлена на місці події?;
- давність і механізм утворення сліду біологічного походження;
- чи могли представлені на дослідження сліди біологічного походження (кров, слина тощо) походити від певної особи?;
- чи однорідна речовина виявлена на місці події та вилучена у

підозрюваного?

Об'єктами судово-медичної експертизи речових доказів є, як правило, одяг потерпілого та підозрюваного, предмети, вилучені з місця події зі слідами біологічного походження, зіскрібки та змиви з речовинами, зрізи нігтьових пластин, порівняльні зразки для дослідження. Для отримання порівняльних зразків для експертизи потрібно звертатися до спеціалістів, зокрема, судових медиків [117, с. 161].

Чинний КПК України у ст. 245 визначає порядок проведення такої слідчої (розшукової) дії, як *отримання зразків для експертизи*. Коли потрібно отримати зразки для проведення експертизи, вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом [97]. Зі змісту ст. 245 КПК України випливає, що за умови дотримання процедури зразки для експертизи під час досудового розслідування слідчий може отримувати й від неповнолітнього підозрюваного, потерпілого, свідка.

Поряд з проведенням слідчих (розшукових) дій на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість застосування інших способів отримання доказів, які становлять вагомий інтерес у контексті предмета дисертаційного дослідження та будуть детально розглянуті у наступних підрозділах роботи.

3.2 Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій

Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України одним із засобів отримання доказів під час досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю

неповнолітніх є ініціювання та проведення НСРД. Незважаючи на те, що НСРД є досить дієвим, а в окремих випадках й єдино можливим засобом отримання доказів у таких кримінальних провадженнях, як свідчить слідча та судова практика, чинне законодавство має забезпечити реалізацію гарантій учасників кримінального провадження.

Як зазначає М. А. Погорецький, незважаючи на велику ефективність, НСРД, як і будь-які негласні засоби отримання доказів, можуть бути не лише ефективним засобом отримання доказів у кримінальному судочинстві, а й засобом грубого порушення прав, свобод і законних інтересів осіб, які потрапляють до його сфери. Тому застосування таких засобів у кримінальному процесі потребує як постійного вдосконалення їх оперативності, так і процесуальних гарантій законності [168, с. 273]. В. П. Сердюк наголошує, що на відміну від слідчих (розшукових) дій, НСРД закриті для осіб, яких стосуються, і саме ця обставина обумовлює необхідність існування ефективних гарантій захисту прав цих осіб, які б унеможливили надання органам державної влади дискримінаційних повноважень, що мають необмежений характер [217, с. 80].

З урахуванням предмета дисертаційного дослідження, необхідно розглянути процесуальні та тактичні особливості проведення окремих НСРД, найбільш актуальних при розслідуванні кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх. Не піддаючи сумніву ефективність проведення НСРД з метою отримання доказів у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, варто нагадати, що проводитись вони можуть у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Виокремимо ознаки, що характеризують НСРД і дають змогу відмежувати їх від інших процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів: самотійна процесуальна форма регламентації їх проведення; пізнавальна спрямованість на отримання, фіксацію або перевірку доказів; обмежене нормами матеріального права коло випадків застосування під час розслідування; особливий суб'єкт реалізації; використання спеціальних засобів

проведення (до них можна зарахувати технічні засоби, тактичні засоби, матеріально-технічне забезпечення, криміналістичні обліки); специфічні строки проведення окремих НСРД; особлива форма контролю за їх здійсненням [43, с. 147]; неочевидність, прихованість від осіб, які в них не беруть участь, у тому числі й від співробітників слідчих та оперативних підрозділів, але передусім від об'єктів, стосовно яких вони проводяться, дотримання таємниці методів та учасників їх проведення [105, с. 7]; використання спеціальних технічних засобів і відносин конфіденційного співробітництва [19, с. 72].

Процедуру проведення НСРД та окремий порядок проведення деяких із них визначено міжвідомчою Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, яка врегульовує особливості організації проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні, забезпечує додержання конституційних прав і законних інтересів учасників досудового розслідування, швидкого, повного й неупередженого розслідування злочинів [68]. У криміналістичній і процесуальній літературі також досить детально описані особливості та порядок проведення НСРД, у зв'язку з чим ми не будемо детально зупинятися на розгляді їх процесуальних аспектів, а зосередимо увагу на особливостях їх проведення у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Відповідно до ч. 3 ст. 246 КПК України рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає слідчий, прокурор, а у передбачених КПК України випадках - слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. Такими випадками є втручання у приватне спілкування у всіх представлених у законі різновидах (ч. 1, 4 ст. 258 КПК України) окрім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 264 КПК України, – здобуття відомостей з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого

володіння особи (ст. 247 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ч. 2 ст. 268 КПК України), спостереження за особою (ч. 2 ст. 269 КПК України), аудіо-, відеоконтроль місця (ч. 2 ст. 270 КПК України), а також негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ч. 2 ст. 274 КПК України) [97].

Якщо брати до уваги процесуальний аспект дотримання загального порядку проведення НСРД у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, то науковцями та практиками неодноразово вказувалось на існуванні проблем щодо надання слідчим суддею дозволу на проведення НСРД у зв'язку з: умисним порушенням визначеного КПК України шестигодинного строку розгляду зазначеного клопотання; неналежною організацією роботи в апеляційних судах; потребою у проведенні НСРД у вихідні та святкові дні, коли відповідні апеляційні суди за графіком установи не працюють. Як слушно з цього приводу вказує О. С. Старенький, розгляд клопотань слідчим суддею щодо проведення НСРД повинен мати пріоритетний характер і за жодних обставин не порушувати встановлений законодавством строк їх розгляду, оскільки від оперативності прийняття процесуальних рішень щодо проведення НСРД, безумовно, залежить ефективність і результативність отримання відповідних доказів [223, с. 45].

Зважаючи на специфіку кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, слідчий, прокурор можуть доручати проведення НСРД працівникам підрозділів КМСД. Відповідно до п. 6.2 Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України працівник підрозділу КМСД здійснює слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого. Він не має права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні з власної ініціативи або звертатися з клопотанням до слідчого судді чи прокурора [69].

Як свідчить аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, протоколи проведення НСРД часто складаються з порушенням вимог кримінального процесуального законодавства, оскільки працівники

КМСД для виконання доручення слідчого з урахуванням необхідності забезпечення умов для проведення НСРД залучають на підставі свого завдання відповідні оперативні та оперативно-технічні підрозділи (п. 3.8. Інструкції). В такому випадку НСРД проводить співробітник оперативного та оперативно-технічного підрозділу, а сам протокол її проведення складає працівник КМСД, який виконував доручення слідчого, та відповідно до положень Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей не наділений правом на їх складання.

У таких випадках особа, яка здійснює розслідування, повинна усвідомлювати, що цілком ймовірно, і це логічно, захисник, який ініціював проведення НСРД, та який був ознайомлений з відповідними протоколами, за умови зняття відповідного грифу секретності з них уповноваженою особою, може заявити клопотання про визнання таких доказів (протоколів проведення НСРД) недопустимими.

Однією з проблем, яка досі не вирішена на законодавчому рівні та пов'язана з реалізацією кримінальних процесуальних гарантій неповнолітнього підозрюваного та його захисника як суб'єкта доказування під час проведення НСРД на стадії досудового розслідування, потрібно зазначити, що особливості організації провадження та отримання результатів НСРД, проведеної за ініціативою сторони захисту, потерпілого чи представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, в КПК України не регламентовано.

На наше переконання, неповнолітній підозрюваний та його захисник, як ініціатор проведення НСРД, у будь-якому разі повинні бути повідомленими слідчим, прокурором про результати розгляду відповідних клопотань. У разі, якщо слідчий, прокурор приймають рішення про задоволення клопотання захисника про проведення НСРД, то від вказаних осіб має бути відібрано розписку про нерозголошення відомостей щодо факту проведення відповідної НСРД.

Отже, можемо зробити висновок, що кримінальними процесуальними гарантіями неповнолітнього підозрюваного та його захисника, як власне й

неповнолітнього потерпілого, під час проведення НСРД на досудовому розслідуванні є: надання права звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД; визначення у КПК України обов'язку слідчого судді відібрання у вказаних осіб - ініціаторів проведення НСРД розписки про нерозголошення факту їх проведення, регламентація у КПК України обов'язку слідчого судді щодо прийняття рішення про ознайомлення ініціаторів з результатами відповідних НСРД.

Ураховуючи те, що значна частина кримінальних правопорушень, учинених за участю неповнолітніх, або щодо них, є тяжкими злочинами, під час їх розслідування є законодавчо визначена можливість проведення всіх передбачених КПК України НСРД, дослідимо детальніше особливості й мету проведення окремих із них.

Аудіо-, відеоконтроль особи полягає в негласній (без відома особи) фіксації та обробці з використанням технічних засобів розмови цієї особи або інших звуків, рухів, дій, пов'язаних з її діяльністю або місцем перебування, тощо [68].

Типові тактичні завдання цієї НСРД визначаються конкретними обставинами кримінального правопорушення. У кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх такими завданнями можуть бути встановлення (документування): умов, за яких досягались домовленості про зустрічі з майбутніми пособниками, жертвами злочину, а також змісту їхнього спілкування; кола знайомих неповнолітнього підозрюваного та змісту його спілкування за місцем проживання й за місцем учинення злочину; особливостей механізму вчинення та приховання злочину (маскування приміщень, де зберігаються викрадені речі, засоби вчинення злочину, утримуються неповнолітні жертви, речі, надаються сексуальні послуги, під легальний вид діяльності, досягнення домовленостей про оренду номерів у готелях, квартир, використання транспортних засобів, придбання квитків тощо).

Потреба у проведенні цієї НСРД зумовлюється необхідністю: встановлення учасників злочинного угруповання неповнолітніх, у випадку коли

затримані чинять протидію розслідуванню; встановлення місць зберігання знарядь учинення злочину та майна, отриманого злочинним шляхом; підтвердження участі в координації дорослими особами злочинної діяльності неповнолітніх; встановлення фактів планування неповнолітніми підозрюваними протидії розслідуванню та ін.

Аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України) може здійснюватися під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину й полягає у прихованій фіксації відомостей за допомогою аудіо-, відеозапису всередині публічно доступних місць, без відома їхнього власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб, за наявності відомостей про те, що розмови й поведінка осіб у цьому місці, а також інші події, що там відбуваються, можуть містити інформацію, яка має значення для кримінального провадження [97].

Зазначена НСРД проводиться в тих місцях, де перебування не потребує додаткового дозволу (вулиці, площі, зупинки громадського транспорту, вокзали, кафе, магазини) та безпосередньої згоди власників таких місць або присутніх осіб у таких місцях. Аудіо-, відеоконтроль місця доцільно проводити в місцях знайомства чи зустрічей з потенційними потерпілими, де безпосередньо здійснюється вплив на них з метою їх викрадення, сексуальної експлуатації, зайняття жебрацтвом (кафе, місця проведення дозвілля, приміщення фірм, установ, фотостудій), у місцях проведення дозвілля потерпілими, у місцях надання сексуальних послуг за винагороду (у кімнатах відпочинку розважальних закладів, нічних клубів, приміщеннях масажних кабінетів), у місцях передачі коштів за надані неповнолітніми сексуальні послуги, злочинні дії тощо. При розслідуванні торгівлі дітьми ця НСРД широко використовується для отримання аудіо- або відеозапису фактів про укладення угод, пов'язаних з продажем або торгівлею людини, її викрадення та утримання у неволі, примушування до вступу у статеві стосунки тощо [243, с. 185].

У переважній більшості випадків учинення злочину групою осіб ключовим тактичним завданням початкового етапу розслідування, що потребує використання НСРД, є встановлення осіб, які вчинили злочин, а також осіб, які

опосередковано причетні до злочинної діяльності. Виконання цього завдання за допомогою гласних слідчих (розшукових) дій викликає значні труднощі, особливо в умовах активної протидії розслідуванню з боку затриманих неповнолітніх та їхніх зв'язків. На переконання І. Л. Калімбет, виконання цього завдання має забезпечуватись за допомогою проведення таких НСРД: спостереження за особою, річчю або місцем; зняття інформації з електронних інформаційних систем [71, с. 114].

Сутність *зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж* полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яка передається особою, а також одержанні, перетворенні й фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку (знаки, сигнали, письмовий текст, зображення, звуки, повідомлення будь-якого виду). Проведення вказаної НСРД без відома власника, володільця або утримувача інформації полягає в одержанні інформації, у тому числі із застосуванням технічного обладнання, яка міститься в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматичних системах, комп'ютерній мережі [68].

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж поділяється на контроль за телефонними розмовами, що полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, спостереженні, відборі та фіксації змісту телефонних розмов, іншої інформації та сигналів (SMS, MMS, факсимільний зв'язок, модемний зв'язок тощо), які передаються телефонним каналом зв'язку, що контролюється; зняття інформації з каналів зв'язку, що полягає в негласному одержанні, перетворенні й фіксації із застосуванням технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, у відповідній формі різних видів сигналів, які передаються каналами зв'язку мережі Інтернет, інших мереж передачі даних, що контролюються [68].

У досліджуваній категорії кримінальних проваджень зазначена НСРД

проводиться з метою фіксації домовленостей між неповнолітніми особами, особами, які втягують неповнолітніх у зайняття злочинною діяльністю. Криміналістично значиму інформацію можна отримати аналізуючи розмови злочинців, у тому числі неповнолітніх, між собою, з іншими особами щодо узгодження організаційних аспектів здійснення злочинної діяльності (пошук виконавців, співвиконавців, пособників, досягнення попередніх домовленостей щодо вчинення злочинів, оренда квартир, приміщень, легалізація коштів, отриманих злочинним шляхом, та ін.).

Необхідність зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж також може зумовлюватися необхідністю установлення: спроб чи фактів збуту майна, отриманого злочинним шляхом, у тому числі через мережу Інтернет; каналів та осіб, які забезпечили злочинців зброєю чи іншими предметами, за допомогою яких вчинялися злочини.

Проведення цієї НСРД під час розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність може мати вирішальне значення. Приміром, як зазначає Д. О. Васін, оскільки пошук потенційних потерпілих, розміщення з цією метою реклами, досягнення домовленостей про зустрічі, а також про подальше надання сексуальних послуг за винагороду здійснюється злочинцями переважно в Інтернет-середовищі – на відповідних сайтах або ж на сторінках соціальних мереж [24, с. 242].

Зняття інформації з електронних інформаційних систем або їх частин може здійснюватися як шляхом безпосереднього фізичного доступу до них фахівцями уповноважених підрозділів правоохоронних органів, так і шляхом програмного проникнення. Фізичний доступ полягає в застосуванні засобів спеціальної техніки з великими ресурсами оперативної та довгочасної пам'яті, яка забезпечує повне копіювання інформації із жорсткого диска (дисків) та інших електронних носіїв інформації підозрюваного, обвинуваченого, що можуть містити інформацію, яка має значення в кримінальному провадженні.

Програмне проникнення до електронних інформаційних систем (їх частин) здійснюється шляхом застосування спеціальних програмних продуктів,

що забезпечують копіювання інформації, яка обробляється за допомогою комп'ютерної техніки підозрюваного, обвинуваченого, на віддалений комп'ютер, що перебуває в користуванні уповноваженого органу, який проводить цю негласну слідчу (розшукову) дію [10, с. 670–671].

Під час розслідування злочинів, фігурантами яких є неповнолітні, слідчому необхідно використовувати інформацію із соціальних мереж, які останнім часом набули значної популярності серед підлітків. Адже значна кількість користувачів соціальних мереж розміщує на персональних сторінках свої фотокартки, що дозволяє підтвердити їхній зв'язок з іншими особами, отримати зображення фігурантів, або осіб, що становлять оперативний інтерес у різних вікових параметрах. Характерною особливістю соціальних мереж також є те, що в окремих випадках фотокартки особи можуть бути розміщені навіть без її відома друзями або знайомими, що полегшує отримання приватних даних з боку правоохоронних органів [249, с. 113]. За допомогою соціальних мереж уповноваженим службовим особам вдається встановити обставини деяких подій, знайти свідків, фото- та відеоматеріали, інформацію щодо правопорушника, а інколи його самого. Однак така інформація, як слушно зазначає О. В. Косолап, не завжди відповідає вимогам КПК України, а тому може використовуватись виключно як орієнтуюча інформація [90, с. 94].

Дані, отримані в результаті зняття інформації з телекомунікаційних мереж, можуть бути ефективно використані у вказаних кримінальних провадженнях під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема:

- слідчого огляду (конкретизація місця вчинення злочину);
- визначення методів огляду;
- визначення організаційних і підготовчих заходів, які передують його проведенню;
- установлення фактів інсценування окремих елементів обстановки вчинення злочину);
- допиту (визначення кола осіб, які мають бути допитані, а також оптимального хронологічного порядку допиту);

- визначення кола питань, які потребують уточнення під час допиту, зокрема щодо особливостей підготовки та приховання злочину;
- використання отриманої інформації для налагодження психологічного контакту;
- з'ясування мотивів дачі завідомо неправдивих показань, їх нейтралізація тощо;
- обшуку (конкретизація місць його проведення);
- з'ясування інформації щодо конкретного знаходження предметів, які мають доказове значення;
- формування оптимального складу осіб, які мають бути залучені до обшуку;
- визначення тактичних прийомів подолання протидії з боку обшукуваного).

Варто звернути увагу й на процесуальний аспект. Зокрема, під час підготовки до проведення цієї НСРД необхідно враховувати те, що в ухвалі слідчого судді про дозвіл на втручання в приватне спілкування додатково мають бути зазначені ідентифікаційні ознаки, що дадуть змогу унікально ідентифікувати абонента спостереження, транспортну телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання, на якому може здійснюватися втручання в приватне спілкування. Такими ознаками можуть бути номер абонента в телефонній мережі загального користування у форматі: код країни – код зони або оператора – номер абонента в мережі; міжнародний ідентифікаційний номер мобільного терміналу; міжнародний ідентифікаційний номер мобільного абонента [10, с. 656].

Для пошуку, фіксації й перевірки під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину відомостей про неповнолітнього та його поведінку або тих, з ким він контактує, або певної речі чи місця в публічно доступних місцях може проводитися *візуальне спостереження за особою, річчю або місцем*, чи візуальне спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження (ст. 269

КПК України).

Варто також наголосити на високій ефективності проведення *негласного спостереження за особою* з метою виявлення контактів неповнолітнього, злочинних зв'язків, місць зустрічей із потерпілими, іншими особами, які допомагають в організації злочинної діяльності, маршрутів пересування, звичок, способу життя й інших даних, необхідних для глибокого та всебічного вивчення особи на предмет її причетності до злочинної діяльності. Об'єктами візуального спостереження можуть також бути рідні, знайомі неповнолітнього, якщо є підстави припустити, що вказана НСРД дасть змогу отримати інформацію про осіб, які володіють інформацією про інші злочини, що готуються.

Відповідно до Інструкції про організацію проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні, спостереження за особою в публічно доступних місцях полягає у візуальному спостереженні за особою слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її пересування, контактів, поведінки, перебування в певному, публічно доступному місці тощо або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження. Спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях полягає у візуальному спостереженні за певною річчю або певним місцем слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її переміщення, контактів із нею певних осіб, подій у певному місці для перевірки відомостей під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину або застосуванні із цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження [68].

Візуальне спостереження є одним з ефективних засобів пізнавальної діяльності правоохоронних органів багатьох країн, що успішно використовується для отримання інформації про членів організованих злочинних формувань. У вітчизняній теорії та практиці його традиційно зараховували до категорії оперативно-розшукових заходів. З прийняттям нового КПК України воно набуло статусу НС(Р)Д, що розширило коло його

суб'єктів [46, с. 19].

У вітчизняній слідчій (розшуковій) діяльності об'єктами спостереження є: особи, підозрювані або обвинувачені в кримінальному правопорушенні; громадяни, які володіють інформацією про підготовлювані або вчинені злочини; родичі та знайомі злочинців, яких розшукують, що надає можливість відшукати злочинця або дізнатись про його місцезнаходження. Відповідною системою завдань для цієї НСРД є: запобігання чи припинення кримінальних проявів; виявлення причин та умов, які сприяють учиненню злочинів; фіксація злочинних дій особи; фіксація окремих об'єктів спостереження шляхом негласного фотографування, кінозйомки, відео- і звукозапису; виявлення місць збору кримінальних елементів та майна, здобутого злочинним шляхом [195, с. 209].

У досліджуваній категорії кримінальних проваджень проведення цієї НСРД може бути обумовлене необхідністю: вивчення способу життя неповнолітнього підозрюваного, з яким не вдалося налагодити психологічний контакт і який здійснює протидію розслідуванню, з'ясування зв'язків неповнолітнього підозрюваного з метою виявлення осіб, причетних до злочинної діяльності групи, встановлення місць зустрічі неповнолітнього та його спільників, їх тайників з метою виявлення знарядь учинення злочину та майна, отриманого злочинним шляхом.

Приміром, під час розслідування серійних убивств на сексуальному ґрунті спостереження за місцем, зокрема за стаціонарними об'єктами (ресторани, вокзали, нічні клуби, масажні салони, фотостудії, агентства для прийому на роботу тощо), дає можливість забезпечити контроль за відвідувачами та виявити серед них осіб, які становлять інтерес для досудового розслідування, встановити неповнолітніх, які надають сексуальні послуги за винагороду, а також неповнолітніх, яких планують втягнути в зайняття проституцією. Також шляхом здійснення спостереження за місцем можна отримати інформацію про місця зустрічей злочинців і потенційних потерпілих; домовленості щодо наступних зустрічей в обумовленому місці або в місці

зайняття проституцією; засоби зв'язку злочинців з потерпілими; час і місце, в яких можливе надання сексуальних послуг за винагороду [122, с. 164].

Варто зауважити, що спостереження за особою, місцем або річчю може бути поєднане з іншими негласними слідчими (розшуковими) діями, зокрема зняттям інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, що дає можливість виявляти злочинні зв'язки учасників і роль кожного з них тощо, а також суттєво підвищити результативність вказаних НСРД [210, с. 325].

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх може бути зумовлене необхідністю: виявлення предметів, які мають значення для кримінального провадження (знаряддя вчинення злочину, речові докази, майно здобуте злочинним шляхом), забезпечення збереження доказів, які можуть бути знищені до їх вилучення процесуальним шляхом, забезпечення проведення інших слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій та ін.

Проведення негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження, зумовлюється необхідністю: підтвердження причетності неповнолітнього до вчинення злочину, отримання додаткової інформації про його потенційних співучасників. Відповідно до змісту цієї НСРД такі зразки отримуються для порівняльного дослідження, з метою подальшого використання отриманої інформації, для прийняття організаційно-тактичних рішень та планування проведення слідчих (розшукових) дій та НСРД.

Необхідно звернути увагу на ситуації розслідування, які передують прийняттю рішення про проведення вказаної НСРД: необхідність підтвердження причетності неповнолітнього до вчинення злочину; отримання додаткової інформації, яка підтверджує причетність неповнолітнього до здійснення злочинної діяльності з метою її подальшого закріплення шляхом проведення інших слідчих (розшукових) дій та НСРД.

Під час доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх не варто недооцінювати ефективність проведення *установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу*, НСРД, яка полягає в застосуванні

технічних засобів для локалізації місцезнаходження радіоелектронного засобу, у тому числі мобільного терміналу систем зв'язку, та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, без розкриття змісту повідомлень, що передаються, якщо в результаті його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження [97]. Поділяємо точку зору М. А. Самбор, що призначенням цієї НСРД, насамперед, є встановлення місцезнаходження в просторі саме абонента, який користується або володіє кінцевим обладнанням, підключеним до телекомунікаційної мережі [209, с. 79].

З метою встановлення факту знаходження в певному місці та часі неповнолітнього, якому належить та (або) в якій знаходиться в користуванні радіоелектронний засіб та інший радіовипромінювальний пристрій, активований у мережі оператора рухомого (мобільного) зв'язку, вказану НСРД доцільно проводити перед затриманням особи, з метою точного встановлення її місцезнаходження (наприклад, конкретної квартири в багатоповерхівці). Також ця НСРД дає змогу встановити місцезнаходження неповнолітніх, яких переховують або які самі не бажають повідомляти своє місце проживання чи перебування, але при цьому користуються засобами мобільного зв'язку [24, с. 243].

Зважаючи на предмет дослідження, зазначимо, що інформація, отримана в результаті проведення вказаної НСРД, може використовуватись з метою: точного встановлення джерел походження окремих фактичних даних; порівняння наявної у слідчого інформації з іншими фактичними даними та доказами; проведення слідчих (розшукових) дій, інших НСРД, спрямованих на отримання нових доказів, які підтверджують чи спростовують інформацію, отриману раніше. Варто також акцентувати увагу на можливості ефективного використання даних, отриманих у результаті проведення встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу під час доказування окремих обставин, які підлягають обов'язковому встановленню, а також необхідних під час розслідування конкретного кримінального провадження за участю

неповнолітнього.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, або за їх участю, можливе проведення такої НСРД, як *контроль за вчиненням злочину*, який здійснюється у випадках наявності достатніх підстав вважати, що *готується вчинення* або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин. При цьому, формами контролю за вчиненням злочину є: контрольована поставка; контрольована та оперативна закупка; спеціальний слідчий експеримент; імітування обстановки злочину(ч. 1 ст. 271 КПК України) [97].

Імітування обстановки злочину як форма контролю за вчиненням злочину допустиме лише за умови, якщо є достатні підстави вважати, що готують учинення або вчиняють тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Отже, використання імітування обстановки вчинення злочину у кримінальних провадженнях за участю неповнолітнього можливе лише в разі, якщо внаслідок таких дій неможливо цілком запобігти його вчиненню.

Відповідно до ч. 3 ст. 271 КПК України під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину особам, які його проводять, категорично заборонено провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона не вчинила б, якби слідчий цьому не сприяв, або і цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем, зазначене передбачено в ч. 3 ст. 271 КПК України. Водночас варто враховувати, що здобуті в такий спосіб факти протиправної діяльності особи, на яку спрямовано проведення імітування обстановки вчинення, є недопустимими та не можуть бути використані під час судового розгляду кримінального провадження по суті [243, с. 188]. Не є виключенням у цьому випадку й кримінальні провадження щодо неповнолітніх.

У підготовці та проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій можуть успішно використовуватись віктимологічні дані неповнолітніх. Так, коли відомості про злочин та особу, яка його вчинила,

неможливо отримати в інший спосіб і мова йде про розслідування тяжкого й особливо тяжкого злочину, віктимологічні дані можуть використовуватись у підготовці та проведенні деяких негласних слідчих (розшукових) дій, виступаючи як їх додаткова інформаційна база (наприклад, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки вчинення злочину) [200, с. 246].

Переконливою варто визнати позицію Д. Б. Сергєєвої, що мета передбаченої ст. 261 КПК України НСРД - *накладення арешту на кореспонденцію* може бути досягнута лише у випадку послідовного провадження арешту, огляду, а в необхідних випадках, виїмки кореспонденції, що у своїй єдності складають етапи провадження НСРД, процесуальний порядок провадження якої закріплено у декількох статтях КПК України. Підтвердженням нашої думки є позиція законодавця, відповідно до якої накладення арешту на кореспонденцію надає право слідчому здійснювати огляд і виїмку цієї кореспонденції (ч. 3 ст. 261 КПК України) [213, с. 73].

Насамкінець зазначимо, що під час підготовки та планування проведення НСРД, які є надзвичайно важливими для виявлення й розслідування фактів участі неповнолітніх у злочинній діяльності, необхідно обов'язково враховувати чітке та неухильне дотримання прав і законних інтересів неповнолітнього, унеможливлення випадків їх необґрунтованого обмеження.

3.3 Доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх шляхом проведення інших процесуальних дій

Процес доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх має певні особливості, які пов'язані не лише з «особливим» предметом доказування, а й з можливостями учасників кримінального провадження щодо збирання та перевірки доказів, оперування ними під час досудового розслідування. Відтак, є об'єктивна необхідність у напрацюванні теоретико-прикладних рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності

слідчого, прокурора зі збирання та перевірки доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх шляхом проведення інших процесуальних дій (крім СРД та НСРД), що допоможе уникати помилок під час висунення версій і планування розслідування, озброїть їх систематизованими та узагальненими знаннями щодо специфіки розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії.

Незважаючи на нібито сформовані засади даного напрямку дослідження, окремі положення потребують уточнення з позиції нових підходів отримання та використання доказів у кримінальному провадженні за участю неповнолітніх. Таким чином, взаємозв'язок процесуальних і криміналістичних аспектів доказування, заснований на пізнанні цих закономірностей, нагально потребує поглибленого вивчення та правової оцінки.

У рамках кримінального провадження збирання та перевірка доказів відбувається шляхом проведення різного роду процесуальних дій. Зокрема, положення ч.ч. 2 і 4 ст. 98 КПК України закріплюють вичерпне коло способів збирання доказів стороною обвинувачення, до яких належать:

- 1) збирання під час проведення слідчих (розшукових) дій;
- 2) збирання під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій;
- 3) витребування від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб;
- 4) отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб;
- 5) проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК України, зокрема затримання як на підставі ухвали слідчого судді, так і без такої ухвали, та тимчасовий доступ до речей і документів;
- 6) одержання на території іноземної держави в результаті здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження [97].

Аналіз положень КПК України, що визначають порядок проведення

слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, дозволив О. Г. Шило виокремити такі способи збирання речових доказів:

- 1) вилучення слідчим, прокурором при проведенні слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду та обшуку;
- 2) вилучення службовою особою, уповноваженою здійснювати затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення у порядку ст. 208 КПК України, під час такого затримання;
- 3) вилучення при проведенні тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження;
- 4) добровільне надання будь-яким учасником кримінального провадження;
- 5) вилучення шляхом тимчасового вилучення предмета при затриманні будь-якою особою у порядку ст. 207 КПК України [264, с. 22–24].

Зауважимо, що закон не вимагає від сторони обвинувачення встановлення обставин, які виправдовують підозрюваного (обвинуваченого), але разом з тим прокурор, слідчий зобов'язані всебічно, повно та неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання (ч. 2 ст. 9 КПК України) [97].

У контексті досліджуваної проблеми варто акцентувати увагу на тому, що чинний КПК України не містить спеціальних положень щодо прав неповнолітніх під час досудового провадження у випадку, коли такі особи не набули статусу підозрюваного, оскільки вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Хоча здійснюється таке досудове провадження з метою збору необхідної інформації та доказів для розгляду питання про застосування примусових заходів виховного характеру. Так, відповідно до ч. 2 ст. 484 КПК України, кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб,

хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх [97].

На перший погляд, вказане положення КПК України цілком відповідає загальноприйнятій доктрині зарубіжних учених, міжнародним стандартам і вимогам до здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, які передбачають створення умов для мінімізації контакту неповнолітніх з кримінальною процесуальною системою [126, с. 66].

На нашу думку, з метою забезпечення належної охорони прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх під час досудового провадження у випадку, коли такі особи не набули статусу підозрюваного, а також застосування до таких осіб належної правової процедури, у тому числі під час збирання та перевірки доказів, пропонуємо ч. 2 ст. 484 КПК України після слів «хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється» доповнити словами *«прокурором, уповноваженим на захист прав та свобод неповнолітніх»*.

За змістом ч. 1 ст. 92 КПК України обов'язок доказування під час досудового розслідування (у сенсі збирання, перевірки й оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження) покладено на слідчого, прокурора, а у визначених КПК України ситуаціях – на потерпілого. Натомість сторона захисту бере активну участь у доказуванні, а її право на самостійне збирання доказів на досудовому розслідуванні має сприяти об'єктивному з'ясуванню фактичних обставин провадження, захищати права й інтереси підозрюваного, особи, стосовно якої здійснюють провадження щодо застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [18, с. 64].

Постає ще одне актуальне питання: які можливості у здійсненні доказування учасників кримінального провадження щодо неповнолітнього, який вчинив проступок? Джерелами доказів у випадку кримінального проступку, крім визначених у ст. 84 КПК України, додатково до них, є пояснення осіб, результати медичного освідування, висновки спеціаліста,

показання технічних засобів, що мають функцію фото- і відеозапису. Проте, як слушно зазначає І. Светлічний, пояснення осіб, результати медичного освідування, висновок спеціаліста, показання технічних засобів не є джерелами доказів у кримінальних провадженнях іншої тяжкості, ніж проступки, тобто щодо злочинів. У разі задоволення слідчим суддею такого клопотання прокурора у кримінальному процесі для суду з'являться нові джерела доказів. На жаль, можливості подання відповідного клопотання для адвоката чинним КПК України прямо не передбачено. Таким чином, отримані адвокатом аналогічні пояснення осіб, результати медичного освідування, висновок спеціаліста, показання технічних засобів суд може прийняти до уваги в якості доказів у кримінальних провадженнях щодо злочинів лише при відповідності їх іншим основним принципам КПК України та перевірки їх на належність, допустимість, достовірність і достатність [211].

На відміну від сторони обвинувачення, сторона захисту, а також потерпілий при збиранні доказів не наділені правом проводити слідчі (розшукові) дії, НСРД та інші процесуальні дії, оскільки це виключна компетенція слідчого та прокурора, проте закон надає їм право ініціювати проведення вказаних дій шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які повинні бути розглянуті в строк не більше трьох днів з моменту подання (ч. 3 ст. 93 КПК України) [97]. Захисник як суб'єкт доказування у досудовому розслідуванні кримінальних проваджень щодо неповнолітніх має право не лише брати участь у проведенні слідчих (розшукових) дій для отримання або перевірки вже отриманих доказів, він також має право самостійно проводити окремі процесуальні дії. Такими процесуальними діями є витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок (ч. 3 ст. 93 КПК України) шляхом направлення адвокатського запиту; опитування учасників кримінального провадження та інших осіб за їх

згодою (ч. 8 ст. 95 КПК України); тимчасовий доступ до речей і документів (глава 15 КПК України) [97].

Праву захисника збирати й подавати докази під час досудового розслідування кореспондує обов'язок слідчого, прокурора прийняти (отримати) надані матеріали, якщо вони мають значення для кримінального провадження. Водночас слушною видається висловлена в юридичній літературі позиція про те, що в такому разі йдеться насамперед не про докази, а про речі й документи, а,

по-друге, суб'єктом одержання (збирання) доказів є слідчий, прокурор [22, с. 59; 76, с. 244].

Варто наголосити, що коло інших процесуальних дій, передбачених КПК України, за допомогою яких сторона обвинувачення може збирати речові докази, на законодавчому рівні не визначається. З цього приводу автори одного з коментарів КПК України висловлюють припущення, що іншими процесуальними діями, які виступають способом збирання доказів, є будь-які передбачені КПК процесуальні дії, які проводяться слідчим, прокурором, керівником органу досудового розслідування та спрямовані на отримання доказів, що сприяють всебічному, повному, неупередженому розслідуванню кримінального правопорушення, встановленню обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [49, с. 200].

Вважаємо, що до числа інших процесуальних дій, які є способом збирання доказів у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, потрібно віднести:

1) затримання як на підставі ухвали слідчого судді, так і без такої ухвали (ст. ст. 191, 207 і 208 КПК України);

2) тимчасовий доступ до речей і документів (ст. ст. 159–166 КПК України).

У разі *затримання особи на підставі ухвали слідчого судді або без такої ухвали*, уповноважена службова особа, слідчий, прокурор може здійснити її обшук з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК України

(ч. 3 ст. 208 КПК України). Під час обшуку затриманої особи вилученню підлягають: 1) речі, які мають значення для кримінального провадження; 2) речі, вилучені законом з обігу.

Не викликає заперечень твердження вчених, що затримання неповнолітніх осіб повинно здійснюватися за умов підвищеної суворості гарантій забезпечення їхніх прав [270, с. 121]. Дійсно, вікова уразливість і неповна дієздатність неповнолітніх вимагають та створюють необхідність забезпечення їх повного захисту від зловживань з боку правоохоронних органів та порушень їхніх прав з боку уповноважених посадових осіб. Також уявляється доцільним підкреслити важливість механізму контролю за зловживаннями з боку правоохоронних органів проти неповнолітніх [126, с. 25].

Під час досудового розслідування сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді з клопотанням про *тимчасовий доступ до речей і документів* (глава 15 КПК України), у ході якого особою, у володінні якої знаходяться такі речі та документи, надається можливість ознайомитися з ними, зробити їх копії та в разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом вилучити їх (здійснити їх виїмку) [97].

У ході тимчасового доступу до речей і документів сторона обвинувачення, відповідно до ч. ч. 1 і 2 ст. 159 КПК України, на підставі ухвали слідчого судді, суду одержує можливість ознайомитися з речами, які перебувають у володінні певної особи, та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку). Коло речей, до яких слідчий, прокурор одержує тимчасовий доступ, визначаються ухвалою слідчого судді, суду, в якій зазначається назва, опис та інші відомості, які дають можливість визначити речі, до яких повинен бути наданий тимчасовий доступ (п. 5 ст. 164 КПК України), і розпорядження надати (забезпечити) тимчасовий доступ до речей і документів зазначених в ухвалі особі та надати їй можливість вилучити вказані речі та документи, якщо відповідне рішення було прийнято слідчим суддею, судом (п. 6 ст. 164 КПК України) [97].

Виходячи зі змісту положень ч. 1 ст. 159 КПК України, можна зробити висновок, що у результаті застосування тимчасового доступу до речей і документів неповнолітній та його захисник мають право: ознайомитися з відповідними речами і документами; зробити копії відповідних речей і документів, в тому числі й інформації, що міститься на електронних інформаційних системах або їх частинах, мобільних терміналів систем зв'язку; вилучити відповідні речі та документи.

За слушним зауваженням І. В. Гловюк та А. В. Андрусенко, КПК України не визначає чіткий перелік об'єктів, щодо яких може бути надано тимчасовий доступ [37, с. 294]. Відповідно до п. 18 Інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження», при розгляді клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів потрібно враховувати, що, беручи до уваги зміст положень ч. 1 ст. 86, ч. 2 та 3 ст. 93 КПК України, застосування стороною кримінального провадження такого способу збирання доказів, як вилучення речей чи документів (ч. 7 ст. 163 КПК України) під час отримання доступу до речей і документів може здійснюватися у випадках, якщо: 1) особа, у володінні якої знаходяться речі або документи, не бажає добровільно передати їх стороні кримінального провадження, або є підстави вважати, що вона не здійснить таку передачу добровільно після отримання відповідного запиту чи намагатиметься змінити або знищити відповідні речі або документи; 2) речі та документи, згідно зі ст. 162 КПК України, містять охоронювану законом таємницю, і таке вилучення необхідне для досягнення мети застосування цього заходу забезпечення. В інших випадках сторона кримінального провадження може витребувати та отримати речі або документи за умови їх добровільного надання володільцем без застосування процедури, передбаченої главою 15 КПК [190].

З викладеного вбачається, що можливість витребування предметів і документів без застосування процедури тимчасового доступу пов'язується з їх добровільним наданням володільцем, а також відсутністю підстав вважати, що володільць речей і документів намагатиметься змінити або знищити відповідні речі або документи після отримання запиту [37, с. 294]. Тобто тимчасовий доступ до речей і документів повинен бути застосований лише у тому випадку, коли неповнолітній підозрюваний та його захисник, як і всі інші ініціатори цієї процесуальної дії, використали всі можливі засоби отримання доказів, що передбачені ст. 93 КПК України.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у Інформаційному листі «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження» № 223-559/0/4-13 від 05 квітня 2013 р. зазначив, що з клопотаннями про тимчасовий доступ до речей і документів, здебільшого, звертається сторона кримінального провадження з боку обвинувачення - слідчі та прокурори, в той час як випадки звернення до слідчих суддів з такими клопотаннями сторони кримінального провадження з боку захисту (насамперед, це стосується захисників неповнолітніх підозрюваних), є поодинокими, незважаючи на те, що закріплення в КПК України норми, яка надає стороні кримінального провадження з боку захисту таке право, було спрямоване на впровадження механізму реалізації змагальності сторін та свободи в поданні ними до суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості [97].

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо неповнолітніх засвідчило, що під час досудового розслідування захисники неповнолітніх зверталися з відповідними клопотаннями до слідчих суддів лише у 25 %. Такий низький показник використання захисником права на отримання доказів шляхом тимчасового доступу до речей і документів у досудовому розслідуванні кримінальних проваджень щодо неповнолітніх зумовлений тим, що:

- 1) захисники неповнолітніх обмежуються лише їхнім правом щодо отримання

доказів шляхом подання адвокатських запитів та ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій; 2) слідчі, прокурори не забезпечують неповнолітніх захисниками у досудовому розслідуванні [111, с. 154–155].

Клопотання про проведення відповідних слідчих (розшукових) дій далеко не завжди задовольняються слідчими, прокурорами. У зв'язку з цим захисники повинні використовувати увесь наданий їм КПК України «процесуальний арсенал» з метою отримання доказів у досудовому розслідуванні кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, зокрема можливість тимчасового доступу до речей і документів. А отримання доказів захисником шляхом тимчасового доступу до речей і документів багато в чому залежить від рівня надання кваліфікованої юридичної допомоги неповнолітньому підозрюваному: наявних теоретичних знань, стажу адвокатської практики тощо [111, с. 155]. Таким чином, захисники повинні активно брати участь у встановленні обставин предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, що підтвердило 89,4 % респондентів (Додаток А).

Заходи забезпечення кримінального провадження, такі як тимчасовий доступ до речей і документів та тимчасове вилучення майна, як можна зробити висновок з аналізу КПК України (ст. ст. 159–169), можуть бути застосовані до неповнолітнього на загальних підставах. Стосовно такого заходу забезпечення майнового характеру як арешт майна, то враховуючи положення ст. 167 КПК України, ст. 1179 ЦК України та положення ст. 98 КК України, він також може бути застосований на загальних підставах або до майна неповнолітнього, власником якого він є і якого достатнього для відшкодування, або до майна батьків (усиновлювачів) чи піклувальників. На це, зокрема, звертається увага Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який вказує, що такий захід забезпечення кримінального провадження як арешт майна, яке є власністю неповнолітнього, застосовується на загальних підставах, окрім випадків, коли метою арешту майна є виключно забезпечення майбутньої його конфіскації як виду покарання, адже до неповнолітніх,

відповідно до ст. 98 КК України, конфіскація майна як додаткове покарання не застосовується [190].

На стадії досудового розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх захисник має право отримувати докази шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків ревізій, актів перевірок (ч. 3 ст. 93 КПК України). Витребування – це звернення з вимогою про добровільне надання речей, документів, відомостей, які мають значення для кримінального провадження. Витребувати можливо, якщо достовірно відомо, що речі, документи, відомості знаходяться чи зберігаються в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях, у службових або фізичних осіб [73, с. 227].

Як вказує О. В. Капліна, у законі не вказано, в якій формі повинно відбуватися витребування – письмовій чи усній. Уявляється, що як представникам сторони обвинувачення, так і стороні захисту перевагу необхідно надавати письмовій формі, оскільки, з одного боку, це дозволить надати спілкуванню офіційної форми, яка відповідає вимогам діловодства, забезпечить повагу та інтереси органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб, а з іншого - сприятиме отриманню доказів, які відповідають вимогам допустимості [73, с. 227].

На слушну думку О. Ю. Лань, з метою забезпечення визнання документів, отриманих у результаті подання захисником адвокатського запиту, допустимими доказами у кримінальному провадженні, в тому числі й щодо неповнолітніх, ч. 3 ст. 93 КПК України варто доповнити текстом, що «витребування та отримання захисником від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок здійснюються шляхом подання адвокатського

запиту, в порядку передбаченому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх захисник у результаті проведення опитування учасників кримінального провадження та інших осіб (батьків, близьких родичів, вчителів, друзів тощо) може з'ясувати таку інформацію, як: стан здоров'я неповнолітнього (наявність чи відсутність у нього фізичних чи психічних захворювань), його характер, наявність чи відсутність шкідливих звичок, його успішність, поведінку під час навчання, в домашніх умовах, в колі друзів, умови життя та виховання неповнолітнього, осіб, які могли б негативно вплинути на нього та, як результат, схилити до вчинення ним кримінального правопорушення [111, с. 159]. Однак варто зазначити, що це право захисника є малоефективним, оскільки, згідно з ч. 8 ст. 95 КПК України відповідні пояснення не є джерелом доказів у кримінальному провадженні. Зазвичай, отримана у такий спосіб інформація стає підставою для подання захисником клопотання слідчому, прокурору про проведення допиту відповідних осіб (наприклад, батьків, близьких родичів, вчителів, друзів тощо) в якості свідків.

Порушуючи питання щодо необхідності розробки й закріплення окремої процесуальної форми збирання захисником відомостей про факти, В. М. Тертишник зазначає, що закономірності пізнавальної діяльності єдині як для захисника, так і для слідчого або суду. Єдність змісту визначає і єдність форми [233, с. 280], тому, на переконання вченого, спроби винайти будь-яку спеціальну форму діяльності захисника зі збирання та дослідження доказів можуть призвести до невиправданої ерозії наявної та певною мірою апробованої процесуальної форми і закріплених у законі процесуальних гарантій [233, с. 130].

Не варто виключати випадки, коли у кримінальних провадженнях про порушення за участю неповнолітніх, докази можуть бути одержані на території іноземної держави в результаті здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Зазначений спосіб збирання доказів дещо

ускладнений через необхідність урахування особливостей кримінальної процесуальної форми різних країн, налагодження співпраці між різними органами та службами, які часто володіють неоднаковим колом повноважень, наявність суттєвих відмінностей у процедурних правилах [61, 241].

Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб, виконання вироків та інших форм співробітництва (ст. 542 КПК України) [97]. Такий перелік заходів не є вичерпним, оскільки закон встановлює, що, крім визначених у КПК України заходів, можуть бути застосовані й інші заходи, які вчиняють на виконання міжнародних договорів, укладених Україною [80, с. 9].

Наявність іноземного елемента в кримінальному провадженні породжує певні процесуальні правовідносини й зумовлює необхідність збирання доказів, проведення інших процесуальних дій з метою сприяння досудовому розслідуванню, судовому розгляду або виконанню прийнятих рішень у кримінальному провадженні, яке здійснює компетентний орган запитуючої сторони [221, с. 483].

Досліджуючи можливості сторони обвинувачення та захисту, у тому числі неповнолітнього, щодо одержання доказів на стадії досудового розслідування, зазначимо, що, крім способів збирання доказів, визначених ч. 2 ст. 93 КПК України, норми кримінального процесуального закону передбачають можливість їх одержання на території іноземної держави внаслідок здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження (ч. 4 ст. 93 і розділ IX КПК України) [97].

Для того, щоб адвокат-захисник неповнолітнього мав законодавчо визначену можливість цілком реалізувати право підзахисного на збирання доказів на території іноземної держави в межах здійснення міжнародного співробітництва, потрібно визначити законодавчу сторону захисту до осіб, які є

учасниками міжнародного співробітництва. Доцільним вважаємо доповнити п. 1 ч. 1 ст. 541 КПК України положенням такого змісту: «до міжнародного співробітництва під час кримінального провадження може бути залучений адвокат (захисник) відповідно до вимог міжнародних договорів та угод і в порядку та на умовах, що визначаються такими документами». На нашу думку, доповнення ст. 541 КПК України таким положенням легалізує право сторони захисту, зокрема неповнолітнього та його захисника, щодо одержання доказів у кримінальному провадженні на території іноземної держави.

Докази, отримані внаслідок виконання запиту про міжнародну правову допомогу, підлягають оцінці на загальних підставах. Зі змісту ст. 94 КПК України випливає, що під час досудового розслідування таку оцінку здійснюють слідчий, прокурор, слідчий суддя, які за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний такий доказ з позицій належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з позицій достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення [97].

З огляду на предмет дослідження окремої уваги потребує дослідження участі сторін у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього під час вирішення питання про *обрання до нього відповідного запобіжного заходу*.

Відповідно до ст. 176 КПК України запобіжними заходами є: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою. Тимчасовим запобіжним заходом визначається затримання особи [97]. До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених також може застосовуватися запобіжний захід у вигляді передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до тих, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Також, окрім зазначених запобіжних заходів, ст. 508 КПК України передбачено передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом [97].

Обмежений обсяг роботи не дає змоги висвітлити усі спеціальні правила застосування запобіжного заходу або їх певної групи. Зосередимо увагу на проблемі подання учасниками кримінального провадження доказів слідчому судді, які підтверджують / спростовують доводи щодо доцільності застосування до неповнолітнього відповідного запобіжного заходу.

Отже, застосуванню будь-якого запобіжного заходу під час досудового розслідування передують процедура звернення з відповідним клопотанням слідчим, прокурором (а у разі зміни запобіжного заходу – ще й підозрюваним, до якого застосовано запобіжний захід, його захисником), розгляду та вирішення клопотання по суті слідчим суддею в судовому порядку за участю визначених КПК України осіб.

Як і в інших категоріях кримінальних проваджень, відповідно до ст. 177 КПК України, метою застосування запобіжного заходу щодо неповнолітнього може бути забезпечення виконання ним відповідних процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на інших учасників кримінального провадження; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється; підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення.

Крім наявності вказаних ризиків, при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, зокрема: вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним кримінального правопорушення; тяжкість покарання; вік і стан здоров'я підозрюваного; міцність соціальних зв'язків у місці його постійного проживання; наявність у підозрюваного постійного місця роботи або навчання;

репутацію, майновий стан, наявність судимостей у підозрюваного; дотримання підозрюваним умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше; наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення та ін. (ст. 178 КПК України) [97].

Зокрема, розглядаючи клопотання слідчого про застосування щодо неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, прокуророві, слідчому судді варто ретельно перевіряти обґрунтованість викладених у ньому мотивів необхідності застосування до неповнолітнього запобіжного заходу – тримання під вартою і неможливості застосування іншого, більш м'якого, запобіжного заходу. Так, розглядаючи клопотання відносно неповнолітніх Г. та К., які підозрювались у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 152 КК України, Білоцерківський міськрайонний суд ретельно дослідив дані про особу підозрюваних і, встановивши наявність ризиків, передбачених ст. 177 КК України, дійшов висновку, що саме тримання під вартою буде тим запобіжним заходом, який буде запобігати наявним ризикам. Ухвали місцевого суду Апеляційним Судом Київської області залишено без змін. Ухвалою Таращанського районного суду від 06 серпня 2013 р. неповнолітньому С. змінений запобіжний захід з домашнього арешту на тримання під вартою. Суд ретельно перевірів обставини, викладені в клопотанні слідчого про порушення С. умов домашнього арешту, і з цих підстав та при наявності обґрунтованої підозри у вчиненні неповнолітнім кримінального порушення змінив йому запобіжний захід [242].

Чинний КПК України містить вимогу щодо встановлення під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про наявність підстав для обрання конкретного запобіжного заходу.

Важливим з огляду на з'ясування активності неповнолітнього у дослідженні обставини, які свідчать про наявність підстав для обрання конкретного запобіжного заходу, вважаємо положення ст. 495 КПК України,

відповідно до якого суд, вислухавши думку прокурора, захисника і законного представника неповнолітнього обвинуваченого, має право своєю ухвалою видалити його із залу судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього. Після повернення неповнолітнього обвинуваченого головуючий знайомить його з результатами дослідження обставин, проведеного за його відсутності, і надає йому можливість поставити запитання особам, які були допитані за його відсутності [97].

В ухвалі про застосування запобіжного заходу слідчий суддя повинен зазначити, зокрема, і посилання на докази, які обґрунтовують обставини, що свідчать про наявність підстав для його застосування (п. 4 ч. 1 ст. 196 КПК України) [97].

На стадії досудового розслідування до такої особливої категорії підозрюваних, як неповнолітні, крім запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Вказана процедура полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку. Питання про передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи розглядається за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про зміну запобіжного заходу (ч. 1, 2, 6 ст. 493 КПК України) [97].

Однією з обов'язкових умов при розгляді клопотання про обрання вказаного запобіжного заходу є наявність у клопотанні відомостей про наявність згоди батьків (інших осіб) та самого неповнолітнього підозрюваного, який передається під нагляд. Так, за змістом ч. 3 ст. 493 КПК України, передання під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди

та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого [97].

Під час досудового розслідування кримінальних проступків до неповнолітнього може бути застосовано затримання особи, а також особисте зобов'язання та особиста порука. Дізнавач зобов'язаний не пізніше 72 годин з моменту затримання подати прокурору всі зібрані матеріали разом з повідомленням про підозру, про що невідкладно повідомляє неповнолітнього підозрюваного, його захисника законного представника.

Відповідно до ст. 293 КПК України на прокурора покладено обов'язок одночасно з переданням клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до суду під розписку надати їх копію та копію реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захиснику, законному представнику, захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [97]. Звернення до суду з проханням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру є виключним повноваженням прокурора. А особливістю подання такого клопотання є те, що воно може бути складено і направлено до суду лише за умови, якщо неповнолітній та його законний представник проти цього не заперечують.

Доцільним вважаємо окреслити окремі процедурні питання оперування доказами в ході досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у разі укладення угоди про примирення та угоди про визнання винуватості.

Не є винятком із загальних правил, визначених КПК України, правила укладення угоди про визнання винуватості підозрюваного, яким є неповнолітній. Кримінальний процесуальний закон не встановлює будь-яких обмежень або особливостей реалізації загального порядку кримінального провадження на підставі угоди про визнання винуватості щодо таких категорій осіб, як і не регламентує особливостей застосування угод у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (Глава 38 КПК України). Однак потребують уточнення окремі положення, які визначають межі активності у доказуванні

неповнолітнього та інших учасників кримінального провадження.

Слідчій та судовій практиці відомі випадки відмови прокурора від укладення угоди про визнання винуватості з такими особами, що свідчить про неоднакову практику застосування норм КПК України у цьому питанні. На слушне зауваження Г. Є. Тюріна, такий підхід не можна визнати правильним, оскільки він, з одного боку, дискримінує соціально незахищені категорії учасників кримінального провадження, а з іншого – перешкоджає реалізації переваг укладення угод у великій кількості кримінальних проваджень [238, с. 110].

У таких випадках, як видається, потрібно керуватися загальними положеннями КПК України (ч. 1 ст. 44, ч. 1 ст. 488), що передбачають залучення до участі у кримінальному провадженні законних представників підозрюваного, обвинуваченого, якими є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною. У разі виникнення таких ситуацій з питань укладення угоди про визнання винуватості прокурор має контактувати з законним представником неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, а також обов'язково з'ясувати позицію неповнолітнього з цього питання. Укладення угоди у випадку, якщо неповнолітній заперечує проти такої угоди, не допускається [193]. Відповідні законодавчі пропозиції з приводу урахування положень Глави 38 КПК України вже висловлювались у науковій літературі [208, с. 126]. При цьому, якщо неповнолітній досяг шістнадцятирічного віку, він має право укладати угоду самостійно, але за наявності згоди його законного представника. Якщо ж неповнолітній не досяг 16 років, угоду за його згодою укладає захисник, або законний представник неповнолітнього. Укладення угоди у випадку, якщо неповнолітній заперечує проти такої угоди, не допускається.

Про надання згоди на укладення угоди про визнання винуватості неповнолітнім, його захисником, законним представником обов'язково має бути зазначено у змісті угоди. Якщо ж підозрюваний, обвинувачений не володіє мовою, якою здійснюється кримінальне судочинство, то в такому

кримінальному провадженні обов'язкову участь бере його перекладач [166, с. 126]. Угода про примирення також може укладатися, якщо її сторонами чи стороною є неповнолітні. У такому випадку угода теж укладається за участю законних представників і захисників неповнолітніх.

Висновки до розділу 3

1. Серед способів збирання доказів поширеними є слідчі (розшукові) дії. Під час розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх, або за їх участю, актуалізується необхідність закріплення наявних, а також отримання нових доказів шляхом проведення допитів, обшуків, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, судової експертизи та інших слідчих (розшукових) дій. Визначено особливості проведення цих слідчих (розшукових) дій з урахуванням віку та процесуального статусу неповнолітнього.

2. Визначено, що збирання та перевірка доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та НСРД уповноваженими учасниками у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вимагає особливого підходу з урахуванням уразливого стану, соціальної незрілості та ризику порушення прав і свобод таких осіб. Проведенню допиту та інших слідчих (розшукових) дій повинна передувати ретельна підготовка, заснована саме на знанні вікових психологічних особливостей конкретної дитини, ядром якої є вивчення особистості підлітка, мотивів його поведінки, прийняття рішення про місце та учасників слідчої (розшукової) дії, складання її плану.

3. Визнано перспективною практику впровадження в сферу кримінального судочинства «зелених кімнат», оскільки навколишня обстановка дитини під час проведення відповідних процесуальних дій має важливе значення для налагодження контакту з дитиною. Обґрунтовано недоцільність віднесення неповнолітнього підозрюваного до суб'єктів, яких слід допитувати в

суді під час досудового розслідування, оскільки це суперечитиме вимогам ст. 23 КПК України про безпосередність дослідження доказів у судовому процесі.

4. обґрунтовано доцільність винесення постанови про освідування неповнолітнього підозрюваного безпосередньо не від імені прокурора, а від імені слідчого, який володіє інформацією про усі обставини кримінального провадження, знає усі його особливості. Аргументовано необхідність нормативної регламентації проведення примусового освідування неповнолітнього підозрюваного з дозволу слідчого судді з огляду на вразливість та незрілість неповнолітнього підозрюваного, ризик порушення його прав та законних інтересів.

5. Неповнолітній підозрюваний та його захисник, як ініціатор проведення НСРД повинні бути повідомленими слідчим, прокурором про результати розгляду відповідних клопотань. У разі, якщо слідчий, прокурор приймають рішення про задоволення клопотання захисника про проведення НСРД, то від вказаних осіб має бути відібрано розписку про нерозголошення відомостей щодо факту проведення відповідної НСРД.

5. Кримінальними процесуальними гарантіями неповнолітнього підозрюваного та його захисника, як і неповнолітнього потерпілого, під час проведення НСРД на досудовому розслідуванні є: надання права звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД; законодавчого визначення обов'язку слідчого судді відібрання у вказаних осіб - ініціаторів проведення НСРД розписки про нерозголошення факту їх проведення, регламентація у КПК України обов'язку слідчого судді щодо прийняття рішення про ознайомлення ініціаторів з результатами відповідних НСРД.

6. Дані, отримані в результаті такої НСРД, як зняття інформації з телекомунікаційних мереж, можуть бути ефективно використані у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема: слідчого огляду (конкретизація місця вчинення злочину; установлення фактів інсценування окремих елементів обстановки вчинення злочину та ін.); допиту (визначення кола осіб, які мають

бути допитані, а також оптимального хронологічного порядку допиту; визначення кола питань, які потребують уточнення під час допиту; використання отриманої інформації для налагодження психологічного контакту; з'ясування мотивів дачі завідомо неправдивих показань, їх нейтралізація та ін.); обшуку (конкретизація місць його проведення; з'ясування інформації щодо конкретного знаходження предметів, які мають доказове значення; формування оптимального учасників обшуку; визначення тактичних прийомів подолання протидії з боку обшукуваного).

7. З метою забезпечення належної охорони прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх під час досудового провадження у випадку, коли такі особи не набули статусу підозрюваного, а також застосування до таких осіб належної правової процедури, у тому числі під час збирання та перевірки доказів, пропонуємо ч. 2 ст. 484 КПК України після слів «хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється» доповнити словами «прокурором, уповноваженим на захист прав та свобод неповнолітніх».

8. Виокремлено інші процесуальні дії, які є способом збирання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Особлива увага приділена затриманню на підставі ухвали слідчого судді та без такої ухвали (ст. ст. 191, 207 і 208 КПК України), тимчасовому доступу до речей і документів (ст. ст. 159-166 КПК України).

9. Дослідження можливостей сторони обвинувачення та захисту, у тому числі неповнолітнього, щодо одержання доказів на стадії досудового розслідування, дало змогу з'ясувати, що крім способів збирання доказів, визначених ч. 2 ст. 93 КПК України, норми кримінального процесуального закону передбачають можливість їх одержання на території іноземної держави внаслідок здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. З'ясовано межі активності сторін кримінального провадження під час вирішення питання про обрання щодо неповнолітнього підозрюваного відповідного запобіжного заходу. Окреслено окремі процедурні питання оперування доказами в ході досудового розслідування у кримінальних

провадженнях щодо неповнолітніх у разі укладення угоди про примирення та угоди про визнання винуватості.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено наукове завдання з позиції нових підходів отримання та використання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а також розроблення та обґрунтування пропозицій, спрямованих на удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства і практики його застосування, основними з яких є такі:

1. Першість створення у світовій історії суду у справах неповнолітніх належить США у 1899 році, що викликало зміну концепцій, цілей і форм здійснення, як правосуддя загалом, так і введення у законодавство ознак предмета доказування, а саме кола обставин, що підлягали встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Щодо України визначено чотири історико-правові етапи виникнення та розвитку напрямку детального дослідження особистості неповнолітнього, умов його життя і виховання з урахуванням особливостей вікового розвитку підлітка, які у подальшому сформували додатковий предмет доказування: перший етап – створення перших судів для неповнолітніх у Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Одесі з 1910-х рр.; другий етап – 1935-1951 роки (забезпечення розслідування злочинів щодо неповнолітніх найбільш кваліфікованими слідчими, які спеціально уповноваженні керівником органу розслідування); третій етап характеризується початком правової реформи у 1958-1991 роках, що потягло за собою гуманізацію кримінальної політики, а завдяки новим нормативним документам процес доказування у провадженнях щодо неповнолітніх отримав позитивні надбання; четвертий етап – після проголошення Україною незалежності до теперішнього часу відбулись кардинальні зміни у теорії та практиці кримінального провадження щодо неповнолітніх.

2. Методологія дослідження предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх відображає систему науково обґрунтованих прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється з'ясування сутності

предмета дослідження, узагальнюються та систематизуються існуючі, а також здобуваються нові знання про нього, його позитивні й негативні аспекти, на підставі якого формуються висновки, а методологічні підходи забезпечують науковий пошук щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Методологічні засади дослідження предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх являють собою комплекс загальнонаукових, спеціальних і конкретно наукових методів пізнання. Обрані методи використано у взаємозв'язку, що забезпечило всебічність, повноту та об'єктивність отриманих наукових результатів проведеного дослідження.

3. Міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього – норми міжнародного права, що імplementовані у національне законодавство, а саме: правила, вимоги, умови, з метою врахування засади пріоритетного захисту прав та інтересів таких осіб.

Визначено міжнародні стандарти кримінального провадження щодо неповнолітніх із поділом на дві групи:

1) загальні стандарти, що притаманні усім неповнолітнім учасникам кримінального провадження, без винятку із поширенням на всі стадії кримінального провадження: право мати доступ до правосуддя, на законний, обґрунтований і вмотивований судовий розгляд, який передбачає проведення відповідного розслідування та наявність спеціальних слідчих і судових органів, що здійснюють розгляд кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, їх неупередженість, компетентність та невідкладність провадження; виключення тяганини під час досудового розслідування та судового розгляду; можливість отримання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим кваліфікованої правової допомоги, що надається центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги; можливість інформування неповнолітнього про підготовку та проведення всіх процесуальних дій, а також її права та обов'язки; можливість висловлення власної думки; повага до гідності дитини; можливість звернення до вищої інстанції з перегляду судового рішення; забезпечення права

на свободу та особисту недоторканність; забезпечення безпеки неповнолітньому на всіх стадіях кримінального провадження;

2) спеціальні стандарти, що застосовуються у національному кримінальному процесі в залежності від конкретного процесуального положення неповнолітньої особи, якого залучено на певну стадію кримінального провадження: дотримання прав підлітків, які опинилися учасниками провадження зі сторони захисту та щодо яких здійснюється кримінальне переслідування; відповідність обставин вчиненому неповнолітнім кримінальному правопорушенню, його особистості та тим критеріям кримінального процесуального примусу, які повинні бути обрані щодо нього; перевага превентивних заходів до кримінально-правового конфлікту, що виник за участю неповнолітнього; гарантії дотримання державою заходів щодо попередження кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх; дотримання прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених зі сторони обвинувачення, та інших учасників кримінального провадження (встановлення регламенту проведення допиту, його тривалості, необхідних перерв під час отримання показань, приведення порядку провадження слідчих (розшукових) дій у відповідність до віку, а також ступеня зрілості дитини); регламентація нормами закону питання щодо відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

4. Обґрунтовується позиція, що загальний предмет доказування співвідноситься із додатковим (спеціальним), як загальна та спеціальна норми. Тобто, зазначений предмет доказування розуміється як: – окреме та самостійне (спеціальне або спеціалізоване) явище процесуальної дійсності, що притаманне власне провадженню щодо неповнолітніх та існує самостійно від загального предмета доказування; – прояв деталізації (конкретизації або розширення) загального предмета доказування стосовно розслідування кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім.

Встановлено, що загальність предмету доказування виражається через певний порядок досудового розслідування та особливості обставин, що

підлягають доказуванню у всіх провадженнях, де підозрюваний (обвинувачений) є неповнолітньою особою. Проте така «загальність» є не цілковитою, оскільки відповідні положення застосовуються лише до певного виду кримінальних проваджень, а не до індивідуального випадку вчинення кримінального правопорушення.

5. До особливостей предмета доказування у провадженнях щодо неповнолітнього відносяться ознаки, що обумовлені неповноліттям особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Ці ознаки закріплені як у кримінальному так й у кримінально процесуальному законодавстві, що вказує в першу чергу не на спеціальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а на його особливість.

Стосовно розкриття змісту обставини, що стосується інших соціально-психологічних рис особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру слідчий, дізнавач, прокурор, суддя в залежності від обставин провадження та інформації про неповнолітнього враховують, на власний розсуд, характеризуючи відомості особи неповнолітнього. До переліку соціально-психологічних рис особи відносяться: темперамент, рівень загального розвитку, інтереси, ціннісні орієнтири неповнолітнього, які напряду впливають на прийняття рішення суддею щодо призначення міри покарання чи заходу виховного характеру.

6. У кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в практичній діяльності зустрічаються дві типові помилки у визначенні предмета доказування, які напряду пов'язані з межами. Перша помилка полягає в тому, що не здійснюється дослідження істотних для провадження обставини, що призводить до залишення їх без уваги слідчим, дізнавачем, прокурором та судом, у зв'язку із чим прогалини у дослідженні обставин, що мають істотне значення в кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, приводять до неповноти досудового розслідування або судового розгляду, тобто до судових помилок. Друга помилка полягає у необґрунтованому розширенні кола обставин, що досліджуються, та призводить до уповільнення досудового

розслідування з судового розгляду, заохочення провадження зайвими відомостями і матеріалами, що не мають суттєвого значення. Однак, у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, потрібно найбільш ретельно ставитися до тих обставин, які мають значення до факту протиправного діяння неповнолітнього.

В основі поняття меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, разом із предметом доказування лежать норми матеріального, процесуального закону та конкретні обставини. З'ясування меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх полягає: у повноті встановлення обставин події, що свідчить про цілеспрямоване досягнення реальної дійсності у кримінальному провадженні; правильної кваліфікації кримінального правопорушення, що передбачає об'єктивне визначення винуватості особи; індивідуалізації, законності, обґрунтованості та вмотивованості покарання.

7. Досліджено особливості проведення слідчих (розшукових) дій з урахуванням віку та процесуального статусу неповнолітнього. Визначено, що збирання та перевірка доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій уповноваженими учасниками у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх вимагає особливого підходу з урахуванням уразливого стану, соціальної незрілості та ризику порушення прав і свобод неповнолітніх. Під час розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх, або за їх участю, актуалізується необхідність закріплення наявних, а також отримання нових доказів шляхом проведення: допитів, обшуків, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, судової експертизи та інших слідчих (розшукових) дій.

Визнано перспективною практику впровадження під час допиту неповнолітнього «зелених кімнат», оскільки навколишня обстановка підлітка під час проведення відповідних процесуальних дій має надзвичайно важливе значення для налагодження контакту з дитиною. Обґрунтовано недоцільність віднесення неповнолітнього підозрюваного до суб'єктів, яких слід допитувати в

суді під час досудового розслідування, оскільки це суперечитиме вимогам ст. 23 КПК України про безпосередність дослідження доказів у судовому процесі.

8. Кримінальними процесуальними гарантіями неповнолітнього підозрюваного та його захисника, як власне й неповнолітнього потерпілого, під час проведення НСРД на досудовому розслідуванні є: надання права звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення НСРД; законодавчого визначення обов'язку слідчого судді відібрання у вказаних осіб - ініціаторів проведення НСРД розписки про нерозголошення факту їх проведення, регламентація у КПК України обов'язку слідчого судді щодо прийняття рішення про ознайомлення ініціаторів з результатами відповідних НСРД.

Звернуто увагу, що дані, отримані в результаті такої НСРД, як зняття інформації з телекомунікаційних мереж, можуть бути ефективно використані у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема: слідчого огляду (конкретизація місця вчинення злочину; установлення фактів інсценування окремих елементів обстановки вчинення злочину та ін.); допиту (визначення кола осіб, які мають бути допитані, а також оптимального хронологічного порядку допиту; визначення кола питань, які потребують уточнення під час допиту; використання отриманої інформації для налагодження психологічного контакту; з'ясування мотивів дачі завідомо неправдивих показань, їх нейтралізація та ін.); обшуку (конкретизація місць його проведення; з'ясування інформації щодо конкретного знаходження предметів, які мають доказове значення; формування оптимального учасників обшуку; визначення тактичних прийомів подолання протидії з боку обшукуваного).

9. Виокремлено інші процесуальні дії, які є способом збирання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Особлива увага приділена затриманню на підставі ухвали слідчого судді та без такої ухвали (статті 191, 207 і 208 КПК України), тимчасовому доступу до речей і документів (статті 159-166 КПК України).

З урахуванням отриманих висновків, визначено, що сторона захисту, у

тому числі неповнолітній окрім способів збирання доказів, визначених ч. 2 ст. 93 КПК України, згідно норм кримінального процесуального закону мають можливість їх одержання на території іноземної держави внаслідок здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Визначено межі активності сторін кримінального провадження під час вирішення питання про обрання щодо неповнолітнього підозрюваного відповідного запобіжного заходу. Окреслено окремі процедурні питання оперування доказами в ході досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у разі укладення угоди про примирення та угоди про визнання винуватості.

10. Аргументовано доцільність внесення до КПК України змін та доповнень, а саме:

- до глави 38 шляхом доповнення окремою нормою у якій буде передбачено забезпечення конфіденційності розслідування кримінального провадження щодо неповнолітнього;

- до ч. 1 ст. 91 шляхом доповнення частиною 8, якою встановити обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора встановлювати причини і умови, які сприяли вчиненню злочину, і вживати заходів щодо їх усунення: «8) причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення»;

- до ч. 2 ст. 91, виклавши її у такій редакції: «2. Доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення *обставин вчинення кримінального правопорушення. Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, визнаються судом за умови аргументування власної позиції сторонами з метою переконання суду у її достовірності, яке обумовлене достатньою сукупністю доказів або ж сформоване шляхом застосування правил кримінальної процесуальної форми*»;

- ч. 1 ст. 485 доповнити новими пунктами, та викласти у такій редакції:

- «1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку;

- 2) *соціально-психологічні риси та вікові особливості особи*. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною

хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення;

5) *обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього*»;

– ч. 2 ст. 484 після слів «...хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється....» доповнити словами «прокурором, уповноваженим на захист прав та свобод неповнолітніх».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арсеньев В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. Москва: Юрид. лит., 1964. 179 с.
2. Авалиани К. А. Особенности досудебного производства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Кемерово, 2009. 237 с.
3. Аверьянова Т. В., Корухов Ю. Г., Российская Е. Р., Белкин Р. С. Криминалистика: учеб. для вузов: 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Порма, 2005. 990 с.
4. Андреев И. С., Грамович Г. И., Порубов Н. И. Криминалистика: учеб. пособ. Минск: Вышэйшая шк., 1997. 344 с.
5. Андреев О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 239 с.
6. Артеменко І. І. Кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. URL: http://www.pap.in.ua/4_2014/40.pdf.
7. Бабенко О. Г. Поняття неповнолітнього підозрюваного. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 177–182.
8. Бабенко О. Г. Досудове розслідування щодо неповнолітнього підозрюваного: дис. ... д.-ра філософії за спец. 081. Право., Маріуполь: Донецьк. юрид. ін.-т МВС України. 2020. 261 с.
9. Баганець О. Доказування причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення. *Юридична Україна*. 2013. № 8. С.83-87.
10. Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. Т. 1. 768 с.
11. Баранов С. О. Окремі проблеми профілактики злочинності у сучасних умовах розвитку транспорту України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали IV Міжнар. наук.-

практ. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження професора М. В. Салтевського (Одеса, 2 листоп. 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 251–255.

12. Барсукова Т. В. Неотложные следственные действия и ошибки при их производстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Воронеж: Воронежский ин-т МВД России, 2003. 206 с.

13. Басиста І. В. Пред'явлення особи для впізнання поза її візуальним спостереженням: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2006. 231 с.

14. Берназ В. Д. Структура доказування у кримінальному провадженні за новим КПК України. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Одеса 27 листоп. 2013 р.) / відпов. за випуск Ю. П. Аленін. Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 11–16.

15. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови. Київ : ППНВ, 2004. 140 с.

16. Бикова Я. А. Історичний підхід у сучасних процесах пізнання права. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 44. С. 95–102.

17. Биленчук П. Д., Сервецкий И. В., Остапенко А. И. Осмотр места происшествия: учебн. пособ. Київ: Акад. МВД Украины, 1993. 51 с.

18. Бігунець І. М. Повноваження захисника на досудовому розслідуванні: дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії): 12.00.09. Київ: Нац. академ. внутр. справ, 2020. 236 с.

19. Білічак О. А. Щодо поняття «негласні слідчі (розшукові) дії». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 67–74.

20. Бутенко А. До історії формування моделі української держави. конституційний проект української народної партії 1905 року. *Юридичний журнал*. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2660>.

21. Вапнярчук В. Загальна характеристика предмета кримінально-процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 238–248.

22. Вапнярчук В. В. Витребування та отримання, проведення інших процесуальних дій як способи збирання доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 85–89.
23. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.
24. Васін Д. О. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування втягнення неповнолітніх у зайняття проституцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. Вип. № 2. С. 241–244.
25. Васько Е. В. Стратегии психологического воздействия в ходе проведения допроса: теоретический и прикладной аспекты. *Приволжский научный журнал*. 2010. №1 (13). С. 259–263.
26. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*, 1999. № 7. С. 93-97.
27. Викторский С. И. Русский уголовный процесс: учеб. пособ. Москва : Юрид. бюро «Городец», 1997. 448 с.
28. Вирок Сокирянського районного суду Чернівецької обл. від 25 квіт. 2013 р. у справі № 722/716/13-к. URL: <https://opendatabot.ua/court/30978065-234777bfbe1836178597cea4b5936dcd>.
29. Вирок Запорізького районного суду Запорізької обл. від 02 черв. 2021 р. у справі № 317/1483/20. URL: <https://opendatabot.ua/court/97378839-0dbd17d0ad2cbe035b82683deaa7fc49>.
30. Витрук Н. В. О некоторых особенностях использования решений Европейского суда по правам человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации и иных судов. *Антология научной мысли: к 10-летию Российской академии правосудия*. Москва, 2008. С. 545-553.
31. Витяг з узагальнення практики розгляду кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми судами першої та апеляційної інстанцій. URL: https://dsa.court.gov.ua/sud1490/uzagalnenj/uzagal_sud_praktik/neponolitni.

32. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах: учеб. пособ. Санкт-Петербург : Изд. книжн. магазина Законоведение, 1910. 400 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003766188/.

33. Волков К. Д. Забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2015. 245 с.

34. Ганова Г. О., Присяжнюк І. І., Туркот М. С. Притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення: навч.-практ. посіб. Київ: Нац. акад. прокуратури України; ТОВ «Видавництво Центр учбової літератури», 2013. 82 с.

35. Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2008. 18 с.

36. Гловюк І. В. Презумпції й тягари доказування у розгляді слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 84–89.

37. Гловюк І. В., Андрусенко С. В. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на збирання та перевірку доказів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 293–297.

38. Гнатенко В. С. Межі доказування у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 16 с.

39. Гончаренко В. Г. Предмет доказування в кримінальному судочинстві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1 (20). С. 120–122.

40. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2007. № 2 (9). С. 22–34.

41. Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькинд П. С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. 303 с.
42. Готвянська М. А. Тактика допиту неповнолітнього, втягнутого у злочинну діяльність (окремі аспекти). *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2(86). С. 245–257.
43. Гресь Ю. О. Формування технологічного підходу у криміналістичній тактиці: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2017. 267 с.
44. Григорьев В. Н., Победкин А. В., Яшин В. Н. Уголовный процесс : учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2009. 816 с.
45. Грищенко О. В. Використання балістичного обліку Експертної служби МВС України в розслідуванні кримінальних правопорушень: дис....канд. юрид. наук (доктора філософії): 12.00.09., Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 391 с.
46. Грібов М.Л. Психологічні особливості рольової поведінки суб'єктів візуального спостереження. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 28. С. 17–24.
47. Громко В. Я. Вплив умов життя неповнолітнього на призначене йому покарання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2011. № 4. С. 80-84.
48. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Київ: КНТ, 2006. 272 с.
49. Грошевий Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. Кримінальний процес: підручник. Харків: Право, 2013. 824 с.
50. Гультай М. М. Деякі проблемні питання кримінального судочинства. Харків : Харків юридичний, 2010. 124 с.
51. Гуревич П. С. Психологія і педагогіка: підручник для бакалаврів. 2-е вид., перероб. і доп. Москва: Видавництво Юрайт, 2014. 479 с.
52. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія: навч. посіб. Київ: ВІРА-Р, 2002. 506 с.

53. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.
54. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. Харків: Право, 2011. 312 с.
55. Дєєв М. В. Достатність доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.09; Київ, нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 16 с.
56. Десятник А. А. Проблема актуальності кримінально-процесуальної профілактики в рамках нового КПК. *Форум права*. 2012. №1. С. 247–252.
57. Дьомін Ю. М. Інститут угод у кримінальному провадженні: важливі аспекти правозастосування. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2013. № 4. С. 11–19.
58. Дмитрієва Л. В. Методика розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: Харків. нац. ун.-т внутр. справ, 2017. 24 с.
59. Доказування у кримінальному провадженні: курс лекцій / О. О. Бондаренко, Г. І. Глобенко, В. В. Романюк та ін. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. О. Юхна. Харків : ХНУВС, 2018. 156 с.
60. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р. І. Благути, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
61. Дуфенюк О. М., Марко С. І. Збирання речових доказів на стадії досудового розслідування: проблеми теорії та практики. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 238–241.
62. Еникеев З. Д. Механизм уголовного преследования: учебное пособие. Уфа: Башкирск. ун-та., 2002. 116 с.
63. Жогин Н. В. Теория доказательств в советском уголовном процессе. 2-е изд., доп. Москва: Юрид. лит., 1973. 735 с.
64. Жукова Н. И., Жуков А. М. Производство следственного эксперимента. Саратов: СГУ, 1989. 120 с.

65. Журавель В. А. Досягнення науки і потреби практики як підґрунтя вдосконалення засобів фіксації доказової інформації. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2009. Вип. 9. С. 9–21.

66. Заклюк А. В. Докази та доказування на стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2016. 208 с.

67. Зеленецкий В. С. Предупреждение преступлений следователем : монографія. Харьков : Вища шк., 1975. 172 с.

68. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ ГП України, МВС України, СБ України, Адміністрації ДПС України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5.
URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.

69. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. Наказ МВС України № 1044 від 19 груд. 2017 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

70. Каз Ц. М. О пределах доказывания в советском уголовном процессе. *Проблемы надежности доказывания в советском уголовном процессе*. Москва, 1984. С. 27–29.

71. Калімбет І. Л. Розслідування групових корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2017. 211 с.

72. Каневский Л. Л. Организация расследования и тактика следственных действий по делам несовершеннолетних. Уфа: БашГУ, 1978. 88с.

73. Капліна О. В. Збирання доказів сторонами кримінального провадження за КПК України. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листоп. 2013 р.). Одеса, 2013. С. 222–229.

74. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.
75. Карпенко Р. В. Обставини, що підлягають доказуванню під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 5. С. 108-112.
76. Ківалов С. В., Міщенк С. М., Захарченк В. Ю. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. Харків: Одісей, 2013. 1104 с.
77. Кисельова Т. Правове регулювання відносин із надання послуг медіації у зарубіжних країнах. *Право України*. 2011. № 11–12. С. 225–236.
78. Кобликов А.С. Законодательство об уголовном судопроизводстве и понятия теории доказательств. *Актуальные проблемы доказывания в советском уголовном процессе* : тезисы выступлений на теоретическом семинаре. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1981. С. 12-15.
79. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 632 с.
80. Коваленко В. В., Удалова Л. Д., Письменний Д. П. Кримінальний процес: підручник. Київ: Центр учб. літ., 2013. 544 с.
81. Ковтун О. В. Проблемні питання визначення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях про злочин, пов'язаний з перешкоджанням законній професійній діяльності журналістів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Том 4. С. 126–130.
82. Ковтун О. В. Доказуванню у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з перешкоджанням законній професійній діяльності журналістів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 233 с.
83. Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 9. С. 88–92.

84. Кокошко М. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 10–18.
85. Колісніченко Р. М. Методологія дослідження глобалістичної свідомості. *Політикус*. 2016. Вип. 4. С. 78–82.
86. Колмаков В. П. Следственный осмотр. М.: Юрид. лит., 1969. 196 с.
87. Конвенція про права дитини від 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
88. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
89. Конюшенко Я. Ю. Доказування на досудовому провадженні у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Акад. упр. МВС України. Київ, 2010. 20 с.
90. Косолап О. В. Використання соціальних мереж у виявленні та розслідуванні злочинів: зарубіжний досвід та перспективні напрямки. *Молодий вчений*. 2016. № 8. С. 93–96.
91. Костенко Р. В. Доказательства в уголовном процессе: концептуальные подходы и перспективы правового регулирования: дис. ... д-ра юрид. Наук: 12.00.09. Краснодар, 2006. 421 с.
92. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.
93. Костицький М. В. Про науку кримінального процесу, кримінальне процесуальне право і законодавство (філософський погляд). *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 31–37.
94. Крестовська Н. М. Традиція ювенально-правового регулювання в Україні. *Право і громадянське суспільство*: науковий журнал: електронне видання. 2013. № 1. С. 49–56. URL: <http://lcslaw.knu.ua/2013-1.pdf>.
95. Крестовська Н. Ювенальна юстиція: Чи варто її боятися? URL: <http://www.file:///F>.

96. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

97. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/4651-17>.

98. Кримінально-процесуальний кодекс України: від 28 груд. 1960 р. № 5290-17 (із змінами станом на 18 верес. 2012 р.) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.

99. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка та Ю. П. Аленіна. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 816 с.

100. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова Харків : Право, 2012. 664 с.

101. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : «Одіссей», 2013. 1104 с.

102. Кримінальний процес: підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.

103. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2018. 584 с.

104. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Цент учб. літ., 2013. 544 с.

105. Кудінов С. С., Шехавцов Р. М., Дроздов О. М., Гриненко С. О. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні: навч.-практ. посіб. Харків: Оберіг, 2013. 344 с.

106. Кузнєцов Н. П. Доказывание в стадии возбуждения уголовного дела. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. 117 с.
107. Кузнецова С. В., Кобцова Т. С. Тактика допроса несовершеннолетних. Москва: Экзамен, 2004. 96 с.
108. Куліш А. М. Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства. Суми: СумДУ, 2017. 142 с.
109. Курылев С. В. Основы теории доказательств в советском правосудии. Минск, 1969. 203 с.
110. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе : учеб.-практ. пособ. Москва : Высш. образование, 2009. 344 с.
111. Лань О. Ю. Захисник як суб'єкт доказування у досудовому розслідуванні кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2013. 222 с.
112. Лань О. Ю. Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Форум права*. 2014. № 4. С. 204–209.
113. Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами. Москва: Юрид. лит, 1966. 155 с.
114. Ларин А. М., Мельникова Э. Б., Савицкий В. М. Уголовный процесс России: *Лекции-очерки*. М., 1997. 238 с.
115. Левандаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому національному університеті, 2003. 226 с.
116. Леви А. А., Пичкалева Г. И., Селиванов Н. А. Получение и проверка показаний следователем. М.: Юрид. лит., 1987. 112 с.
117. Логінова В. В. Основні положення методики розслідування тілесних ушкоджень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 225 с.
118. Лоскутов Т. О. Предмет регулювання кримінального процесуального права: монографія. Київ: Юридичний світ. 2016. 416 с.

119. Лукьянчиков Е. Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних: учеб. пособ. Київ: НИИРИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1990. 52 с.

120. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Застосування примусу в процесі освідчування. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Право. 2016. № 1(13). С. 4–5.

121. Любченко Я. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2018. 249 с.

122. Любчинський О. В. Особливості розслідування серійних вбивств на сексуальному ґрунті: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Львів, 2018. 230 с.

123. Ляш А. О., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному судочинстві : навч. посіб. / за наук. ред. Ю. М. Грошевого. Київ : Університет «Україна», 2006. 185 с.

124. Макаренко И. А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва: РГБ, 2003. 272 с.

125. Мелех Л. В. Становлення доказового права на етнічних Українських землях: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 3–16.

126. Мельник А. М. Забезпечення прав затриманого у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2015, 217 с.

127. Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность: монография. М.: Наука, 1990. 120 с.

128. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособ. 2-е изд., испр., доп. Москва: Дело, 2001. 272 с.

129. Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листоп. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text.

130. Миньковский Г. М. Пределы доказывания в советском уголовном процессе. Москва., 1956. 113 с.

131. Михайловская И. Б. Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно-процессуальная форма). Москва : ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2003. 144 с.

132. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев: Выща школа, 1984. 134 с.

133. Міжнародне та національне законодавство у сфері захисту прав дитини / упорядник Г. Янова. К. : «Видавництво «Сучасний письменник», 2015 704 с.

134. Мотиль В. Стан та перспективи правового регулювання медіації в Україні. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 46–52.

135. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посіб. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.

136. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К. : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

137. Нелін О. проблема становлення та розвитку ювенальної юстиції в Україні. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 4–7.

138. Никандров В. И. Участие родителей несовершеннолетних подозреваемых и обвиняемых в уголовном процессе. *Государство и право*. 1993. № 8. С. 102–109.

139. Николук В.В. Суды для несовершеннолетних: история и опыт их организации. *Советское государство и право*, 1991. № 5. С. 77–83.

140. Нор В. Т. Проблеми теорії і практики судових доказів. Львів, 1978. 112 с.

141. Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений об их наказуемости (Правительственный Вестник № 152, 1897) / Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1897. 28 с. URL: <https://znanium.com/catalog/product/522238>.

142. Об учреждении комиссии о несовершеннолетних, обвиняемых в общественно-опасных действиях: Декрет СНК РСФСР от 17 янв. 1917 г. *Собрание узаконений РСФСР*. 1918. № 16. Ст. 227.

143. О деятельности комиссий по делам несовершеннолетних: Инструкция СНК РСФСР от 30 июля 1920 г. *Собрание узаконений РСФСР*. 1920. № 1–100.

144. О делах о несовершеннолетних, обвиняемых в общественно-опасных действиях: Декрет СНК РСФСР от 04 марта 1920 г. *Собрание узаконений РСФСР*. 1920. № 13. Ст. 83.

145. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних: Постановление ЦИК и СНК СССР от 07 апр. 1935 г. *Сборник законов СССР*. Отд. 1. № 19. Ст. 34.

146. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних: Директивное письмо Верховного Суда СССР и Прокуратуры СССР от 21 июля 1935 г. *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК*. № 81 от 8 апр. 1935 г. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=19034#08445135237274612>.

147. О порядке расследования и судебного рассмотрения дел о преступлениях несовершеннолетних: Приказ НКЮ и Прокурора СССР № 67/110 от 11 июля 1940 г. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917–1952)*. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1953. 464 с.

148. О практике применения судами законодательства по делам о преступлениях несовершеннолетних и вовлечение их в преступную и иную антиобщественную деятельность: Постановление Пленума Верховного Суда

СССР № 16 от 03 дек. 1976 г. *Бюллетень Верховного Суда СССР*, 1977. № 1. С. 19–24.

149. Об исполнении судами законодательства и руководящих разъяснений Пленума Верховного Суда СССР при рассмотрении дел о преступлениях несовершеннолетних: Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 5 от 09 июля 1982 г. *Бюллетень Верховного суда СССР*, 1982. № 4–5.

150. О практике применения судами Украинской ССР законодательства об ответственности за вовлечение несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность: Постановление Пленума Верховного Суда УССР № 6 от 23 дек. 1983 г. *Сборник Постановлений Пленума Верховного Суда Украинской ССР (1962–1984)*. Київ, 1985. С. 256–261.

151. Олашин М. М. Обставини, що підлягають предмету доказування у справах про злочини неповнолітніх. *Вісник Львівського торгівельно-економічного університету*. Юридичні науки, 2017. Вип. 4. С. 215–221.

152. Омеляненко Г. М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми. Навчальний посібник. Київ : Атіка, 2002. 128 с.

153. Опацький Р. М. Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації : монографія / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. Б. О. Логвиненка. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; 2020. 520 с.

154. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: науч.-практ. пособ. Москва: Проспект, 2000. 144 с.

155. Орлов Ю. К. Проблемы теории доказательств в уголовном процессе. Москва : Юристъ, 2009. 175 с.

156. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 524 с.

157. Остапчук М. С. Обставини, що підлягають встановленню у справах про розбої, вчинені групами неповнолітніх. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 333–341.

158. Остапчук М. С. Методика розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми: монографія. Львів: Львів. ДУВС, 2015. 250 с.

159. Охріменко С. С., Хахуцяк О. Ю., Заїка С. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю: метод. рекомендації. Київ: НАВС, 2016. 74 с.

160. Павленко І. В. Причини та умови вчинення злочину як предмет доказування в кримінальному провадженні. *Закарпатські правові читання: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів* (25–27 квіт. 2014 р., м. Ужгород) / за заг. ред. В. І. Смоланки, М. В. Оніщука, Я. В. Лазура, О. Я. Рогача, І. М. Полюжина. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. Т.2. С. 382–384.

161. Палюх А. І. Участь прокурора в доказуванні під час досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів: Нац. ун.-т «Львівська політехніка», 2016. 206 с.

162. Панчук О. В. Надання свідку правової допомоги у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00. 09. К., 2013. 218 с.

163. Пастушенко С. В., Омельченко О. Є. Заходи процесуального примусу щодо неповнолітніх обвинувачених в кримінальному процесі України: навч. посіб. Київ: Видавничий дім «Скіф», 2013. 184 с.

164. Пашковська М. В. Соціально-психологічні чинники злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 152–159.

165. Пієв С. С. Визначення поняття неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 109–116.

166. Повзик Є. В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження): монографія. Харків: Право, 2014. 224 с.

167. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків : Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

168. Погорецький М. А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 270–276.

169. Погорецький М. А. Доказування у кримінальному процесі: поняття, зміст, структура. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013 р.,) / відпов. за випуск Ю. П. Аленін. Одеса : Юридична література, 2013. С. 17–21.

170. Попелюшко В. О. Предмет доказування в кримінальному процесі (кримінально-процесуальні та кримінально-правові аспекти) : монографія. Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2001. 194 с.

171. Попелюшко В. О. Нормативні новели щодо надання адвокатами правової допомоги в кримінальному судочинстві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1. С. 93–104.

172. Попов К. И. Доказывание в уголовном процессе. *Правопорядок: история, теория и практика*. 2014. № 2 (3). С. 136–139.

173. Попович В. М., Трачук П. А., Андрушко А. В., Логін С. В. Актуальні проблеми кримінального права: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 256 с.

174. Попович О. В. Соціально–психологічна характеристика особистості злочинця. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 313–317.

175. Пришляк С. О. Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: РВВ Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького, 2013. Вип. 8. С. 217–221.

176. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лют. 1991 р. № 789-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР* (ВВР). 1991. № 13. Ст. 145. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.

177. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова пленуму Верховного суду України № 2 від 27 лют. 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04#Text>.

178. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова пленуму Верховного суду України № 5 від 16 квіт. 2004 р. *Вісник Верховного суду України*. 2004 р. № 5. стор. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text>.

179. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова пленуму Верховного суду України № 2 від 15 трав. 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06#Text>.

180. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-66/0/4-17 від 16 січ. 2017 р. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya_.html.

181. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України: проект Закону України. Реєстраційний №4444 від 14 берез. 2014 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50239.

182. Про медіацію (посередництво) у кримінальних справах. Проект Закону України від 17 груд. 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463.

183. Просви́рин В. Г. О некоторых психологических аспектах установления виновности несовершеннолетних и определения им уголовного наказания. Трибуна молодых ученых: Проблемы современного правового развития. Вып. 1 / под ред. Ю. Н. Старилова. Воронеж, 2000. 307 с.

184. Постанова Верховного Суду від 1 березня 2018 року у справі № 760/13866/15-к (провадження № 51-927км18) URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72642008>.

185. Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2018 року у справі № 158/2313/15-к (провадження № 51-3021км18) URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77393408>.

186. Постанова від 26 грудня 2019 року у справі № 243/10386/17 (провадження № 51-4420км193). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86755073>.

187. Правосудие: вопросы, касающиеся детей, находящихся в конфликте с законом. Типовой закон о правосудии в отношении несовершеннолетних и соответствующий комментарий. NACIONES UNIDAS. NUEVA YORK. 2014. 131 с.

188. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо посилення гарантій захисту прав неповнолітніх у кримінальному провадженні): Пояснювальна записка до проекту Закону України від 12 лют. 2020 р. № 3061. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI01408I.html.

189. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 лип. 2013 р. № 223–1134/0/4–13. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740–13>.

190. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05 квіт. 2013 р. № 223-559/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13>.

191. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ МВС України від 19 груд. 2017 р. № 1044 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>.

192. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: Наказ Офісу Генерального Прокурора від 04 листоп. 2020 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20>.

193. Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 13 від 11 груд. 2015 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-15>.

194. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

195. Проценко О. О. Тактико-психологічні особливості спостереження за особою, річчю або місцем. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 2. С. 207–210.

196. Путраймс І. І. Ефективність імплементації міжнародних стандартів прав людини у законодавство України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2013. 20 с.

197. Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2004. 225 с.

198. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Харків: ХНАМГ, 2011. 76 с.

199. Рахунов Р. Д. О понятии доказательства и главном факте доказывания. *Советское государство и право*. 1965. № 12. С. 96–99.

200. Резнікова О. І. Віктимологічне пізнання особи в криміналістиці: сутність та значення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 25. С. 241–251.

201. Розкошинська С. О. Доказування при розслідуванні використання малолітньої дитини для заняття жебратцтвом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів. 2015. 282 с.

202. Романюк В. В. Значення міжнародних нормативно-правових актів для подальшого розвитку кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie: Právna veda a prax: výzvy moderných. Európskych integračných procesov* (Bratislava, 27–28 novembra 2015) / Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva. Bratislava, 2015. С. 184–186.

203. Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 252 с.

204. Романюк В. В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. № 2. С. 146–156.

205. Рябченко К. С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 209–215.

206. Рябченко К. С. Історико-правовий аналіз розвитку кримінального процесуального законодавства про предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 верес. 2020 р.). Київ: Наук.-досл. ін-т публ. права, 2020. С. 60–63.

207. Садова Т. В. Захист прав людини при освідуванні та отриманні зразків для експертного дослідження. *Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні*: матер. Міжрегіон. наук.-практ. конф., присвяченої проголошенню Загальної декларації прав людини (м. Івано-Франківськ). ПЮІ ЛьвДУВС. 2010. С. 183–188.

208. Саєнко Г. Ю. Провадження на підставі угод у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2017. 288 с.

209. Самбор М. А. Негласні слідчі (розшукові) дії, пов'язані із зняттям інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та встановленням місцезнаходження радіоелектронного засобу: підстави для проведення та умови гарантування прав і свобод людини та громадянина як споживача послуг рухомого (мобільного) зв'язку. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія: Юридичні науки. 2013. № 1. С. 74–81.

210. Самойленко О. А., Узкий О. О. Спостереження за особою, річчю або місцем із позицій криміналістичної тактики. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 324–326.

211. Светлічний І. Як успішно діяти адвокату в провадженнях щодо кримінальних проступків? URL: <https://pravokator.club/publikatsiyi/yak-uspishno-diyaty-advokatu-v-provadzhenнях-shhodo-kryminalnyh-prostupkiv>.

212. Сербін М. М. Профілактична діяльність слідчого при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених засудженими в установах виконання покарань. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи в умовах євроінтеграції*: матеріали укр.-польськ. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 15 листоп. 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 189–190.

213. Сергєєва Д. Б. Щодо класифікації негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 69–76.

214. Сергєєва Д. Б. Щодо визначення поняття слідчих (розшукових) дій за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Юридичний часопис НАВС*. Київ, 2013. № 2. С. 52–56.

215. Сергєєва Д. Б., Старенький О. С. Слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх: до визначення поняття. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 81–89.

216. Сергєєва Д. Б., Старенький О. С. Теоретико-прикладне дослідження вчення про речові докази у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 212–215.

217. Сердюк В. П. Відеозапис у кримінальному провадженні України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ: Дніпропетровськ. держ. ун.-т внутрішніх справ, 2016. 232 с.

218. Сіренко О. В. Окремі питання слідчої профілактики злочинів. *Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 10-річчя Ірпінської фінансово-юридичної академії та 80-річчя з дня народження відомого вченого-криміналіста сучасності, доктора юридичних наук, професора Бахіна Володимира Петровича. Ірпінь: Ірпінська фінансово-юридична академія, 2012. С. 280–282.

219. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/standart>.

220. Смик С. І. Підстави та процесуальний порядок здійснення допиту на стадії досудового розслідування в судовому засіданні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: Київ. нац. ун.-т ім. Тараса Шевченка, 2018. 224 с.

221. Смирнов М. І. Використання у кримінальному провадженні доказів, одержаних від запитуваної сторони в результаті виконання запиту про міжнародну правову допомогу. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013). Одеса: Юрид. літ., 2013. С. 482–488.

222. Соловьев А. Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии. М., 2002. 78 ч.

223. Старенький О. С. Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні: дис....канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 288 с.

224. Старенький О. С. Участь сторін кримінального провадження у процесі доказування: проблемні питання нормативної регламентації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. № 3. С. 305–316.

225. Стахівський С. М. Кримінально-процесуальні засоби доказування: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 367 с.

226. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 272 с.
227. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Москва, 1971. Т. 1. 470 с.
228. Татаров О. Ю. Застосування деяких положень нового КПК України потребує унормування. *Митна справа*. 2013. № 4 (88). Ч. 2. Кн. 1. С. 182–187.
229. Татаров О. Ю., Чернявський С. С. Участь захисника у кримінальному провадженні: проблеми законодавчого врегулювання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 77–84.
230. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть Особенная / Р. С. Белкин, А. И. Винберг, М. М. Гродзинский и др. Москва : Юрид. лит., 1967. 415 с.
231. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Москва, 1973. 735 с.
232. Тertiшник В. М. Кримінально-процесуальне право України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 576 с.
233. Тertiшник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. Київ: А.С.К., 2003. 1120 с.
234. Топольскова І. О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Луганськ, 2003. 184 с.
235. Топчій В. В., Карпенко Н. В. Примус як забезпечення освідкування в кримінальному провадженні. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 18–28.
236. Туркот М., Щербакова Г. Тактика подання доказів прокурором під час судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 170–178.
237. Турман Н. Медіація в кримінальному процесі: шляхи удосконалення чинного законодавства. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 3. С. 276–280.

238. Тюрін Г. Є. Організаційно-правові основи участі прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 250 с.

239. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: учеб. / отв. ред. П. А. Лупинская. Москва : Юристъ, 2004. 1072 с.

240. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учеб. / отв. ред. П. А. Лупинская. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2009. 1072 с.

241. Удалова Л., Рожнова В. Кримінальний процесуальний кодекс України новий етап у розвитку теорії та практики здійснення кримінального провадження. *Право України*. 2013. № 11. С. 80–88.

242. Узагальнення судової практики розгляду місцевими судами та Апеляційним судом Київської області кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми, за 2013 рік та перше півріччя 2014 року. URL: zib.com.ua/ua/print/107654.html.

243. Фарима М. М. Розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 268 с.

244. Фаринник В. І. Особливості формування доказів та доказування в кримінальному судочинстві України: метод. рек. Харків: «Фактор», 2013. 96. с.

245. Федосова О. В. Обставини, які підлягають встановленню у ході розслідування корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 305–313.

246. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов Москва: Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.

247. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: учеб. пособ. в 2 т. / под ред. А. В. Смирнова. СПб.: Альфа, 1996. 607 с.

248. Форостяний А. В. Щодо розширення предмету доказування у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 15–158.

249. Цехан Д. М. Використання високих інформаційних технологій в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2011. 216 с.

250. Цуцкірідзе М. С. Проблеми взаємодії слідчого з прокурором та слідчим суддею під час досудового розслідування. *Впровадження нового Кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квіт. 2013). Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013. С. 46–52.

251. Цуцкірідзе К. Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Visegrad journal on human rights*. 2020. № 1. Volume 3. Slovakia. P. 199–124.

252. Цуцкірідзе К. С. Межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасний вимір держави і права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 трав. 2020 р.) Львів, 2020. С. 134–137.

253. Черчик Л. М. Електронний посібник з дисципліни: *Методологія наукових досліджень*: ЛНТУ, Луцьк 2012. URL: <http://elib.lutsk-ntu.com.ua/book/fb/pesp/2012/12-31/page7.html>.

254. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Донецьк: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

255. Чорній Г. О. Методика розслідування розбоїв з проникненням у житло: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 1998. 18 с.

256. Шабалин В. Е. Документальная фиксация доказательств (криминалистический и процессуальный аспекты): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1975, 23 с.

257. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–34.

258. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. акад. НАН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2001. 560 с.

259. Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. Москва : Юрлитинформ, 2001. 208 с.
260. Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. Москва : Норма, 2008. 240 с.
261. Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.
262. Шептулин А. П. Диалектика единичного, особенного и общего. Москва, 1973. 244 с.
263. Шибіко В. П. Деякі новели чинного КПК України потребують подальшого осмислення й удосконалення. *Право України*. 2013. № 13. С. 104–111.
264. Шило О. Г. Новації Кримінального процесуального кодексу України щодо процесуального порядку збирання речових доказів. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013). Одеса: Юрид. літ., 2013. С. 22–25.
265. Щодо вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні: Спільний Наказ МВС та ГПУ від 09 серп. 2013 р. № 79/867. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0013741-15>.
266. Юрчишин В. М. Місце і роль прокурора у досудовому розслідуванні та їх відображення в теорії, законодавстві і практиці: монографія. Чернівці: Вид. дім. «РОДОВІД», 2013. 308с.
267. Юрчишин В. М. Процесуальні функції прокурора у досудовій стадії кримінального провадження: поняття, призначення, система: навч. посіб. Чернівці: Технодрук, 2014. 276 с.
268. Яковіна О. Б. Тактика проведення обшуку в кримінальних провадженнях про розбої, учинені неповнолітніми. *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології*: матер. міжвід. наук.-практ. конф. (Київ, 22 листоп. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 482–486.

269. Яковіна О. Б. Розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми: дис. ... д.-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2020. 251 с.

270. Diaz G.B. Derechos de los adolescentes y actividad persecutoria previa al control judicial de la detencion. *Revista de Estudios de la Justicia*. 2006. № 7. С. 121–157.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета

опитування слідчих за темою дисертаційного дослідження «Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх».

Шановний респонденте! Просимо Вас відповісти на питання з приводу науково-практичної проблематики – кримінального провадження щодо неповнолітнього. Отримана від Вас інформація буде оброблена, проаналізована та використана у наукових дослідженнях у галузі кримінального процесу. Дякуємо за Вашу участь в анкетуванні!

Проведено опитування 85 слідчих національної поліції м. Києва та Київської обл.

1. На Вашу думку, чи потрібно доповнити КПК окремою нормою, яка буде забезпечувати конфіденційність кримінального провадження щодо неповнолітнього:		
а) так	57	67,1%
б) ні	28	32,9%
2. Чи вважаєте Ви, що конкретизація обставин ст. 485 КПК України буде сприяти їх більш повному та всебічному дослідженню:		
а) так	64	75,3%
б) ні	21	24,7%
3. З метою всебічного та повного дослідження обставин кримінального провадження чи потрібно доповнення ч. 1 ст. 91 КПК новим пунктом щодо виявлення причин та умови вчинення кримінального правопорушення:		
а) так	69	81,2%
б) ні	16	18,8%
в) важко відповісти	-	0%
4. Чи зустрічалися Вам в практичній діяльності випадки, коли не було встановлено вік неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого?		
а) так	2	2,4%
б) ні	3	97,6%
5. На Вашу думку, для об'єктивного аналізу даних пов'язаних із хворобою, фізичними/психічними вадами, проблемами із розвитком та логічним мисленням необхідно залучати психолога?		
а) так	41	48,2%
б) ні	44	51,8%
6. Як Ви вважаєте, чи повинні слідчий, дізнавач, прокурор залучати до матеріалів кримінального провадження характеристики на батьків, опікунів, піклувальників неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого)?		

а) так, обов'язково	74	87,1%
б) ні	11	12,9%
7. На ваш погляд, які найчастіше причини ускладнюють виявлення дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення за участю неповнолітнього?		
а) неправдиві показання неповнолітніх правопорушників	78	91,8%
б) недостатність інших обставин	7	8,2%
8. Вкажіть, у чому полягає визначення меж доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх (можливо декілька відповіді):		
- у повноті встановлення обставин події, що свідчить про цілеспрямоване досягнення реальної дійсності у кримінальному провадженні	54	63,5%
- правильної кваліфікації кримінального правопорушення, що передбачає об'єктивне визначення винуватості особи	62	72,9%
- індивідуалізації, законності, обґрунтованості та вмотивованості покарання	58	68,2%
9. Підтримуєте Ви винесення постанови про освідкування неповнолітнього підозрюваного безпосередньо не від імені прокурора, а від імені слідчого:		
- так	67	78,8%
- ні	18	21,2%
10. На Вашу думку, захисник повинен активно брати участь у встановленні обставин предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього:		
- так	76	89,4%
- ні	9	10,6%

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Цуцкірідзе К. Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Visegrad journal on human rights*. 2020. № 1. Volume 3. P. 199–124. Slovakia.

2. Рябченко К. С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 209–215.

3. Рябченко К. С. Процесуальні особливості провадження слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 3. С. 188–193.

4. Рябченко К. С. Особливості доказування під час застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 3. С. 111–115.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Цуцкірідзе К. С. Межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасний вимір держави і права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 трав. 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 134–137.

6. Рябченко К. С. Історико-правовий аналіз розвитку кримінального процесуального законодавства про предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 верес. 2020 р.)*. Київ: Наук.-досл. ін-т публіч. права, 2020. С. 60–63.

7. Рябченко К. С. Використання негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у XXI сторіччі: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17–18 лют. 2021 р.)*. Київ: Наук.-досл. ін-т публіч. права, 2021. С. 40–43.

Додаток В

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор,
заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

15.03.2021 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації Рябченко Катерини Сергіївни на
тему: «Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо
неповнолітніх» на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю
081 – Право у освітній процес
Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника навчально-методичного відділу Колодейчак С.І., (голова комісії), завідувача кафедри кримінального процесу, доктора юридичних наук, доцента Макарова М.А., завідувача кафедри криміналістики та судової медицини, кандидата юридичних наук, доцента Самодіна А.В., склала цей акт про те, що результати дисертації Рябченко Катерини Сергіївни на тему: «Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Рябченко К.С. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема у системі професійної освіти слідчих, при викладанні відповідних навчальних дисциплін та під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій.

Голова комісії:

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Члени комісії:

доктор юридичних наук,
доцент

Марк МАКАРОВ

кандидат юридичних наук,
доцент

Артем САМОДІН

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

18. 03. 2021 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації Рябченко Катерини Сергіївни на
тему: «Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо
неповнолітніх» на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю
081 – Право у науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри кримінального процесу, доктора юридичних наук, доцента Макарова М.А. (голова комісії), завідувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності, доктора юридичних наук, професора Вознюка А.А., старшого наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук Бондаря С.В. склала цей акт про те, що результати дисертації Рябченко Катерини Сергіївни на тему: «Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

Результати дисертації Конюшенко Я.Ю. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачі ступеня вищої освіти, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Цуцкірідзе К. Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Visegrad journal on human rights*. 2020. № 1. Volume 3. P. 199–124. Slovakia.

2. Рябченко К. С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 209–215.

3. Рябченко К. С. Процесуальні особливості провадження слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 3. С. 188–193.

4. Рябченко К. С. Особливості доказування під час застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 3. С. 111–115.

5. Цуцкірідзе К. С. Межі доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасний вимір держави і права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 трав. 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 134–137.

6. Рябченко К. С. Історико-правовий аналіз розвитку кримінального процесуального законодавства про предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 верес. 2020 р.). Київ: Наук.-досл. ін-т публіч. права, 2020. С. 60–63.

7. Рябченко К. С. Використання негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у XXI сторіччі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17–18 лют. 2021 р.). Київ: Наук.-досл. ін-т публіч. права, 2021. С. 40–43.

Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:

доктор юридичних наук,
доцент

Марк МАКАРОВ

Члени комісії:

доктор юридичних наук,
професор

Андрій ВОЗНЮК

кандидат юридичних наук

Сергій БОНДАР